

„MAGYARORSZÁGON A FOCIHOZ ÉS ZSÁMBÉKHOZ MINDENKI ÉRT”

INTERJÚ VALTER ILONA RÉGÉSSZEL¹

Kovács Gergely: Az interjúk elején mindig a kezdetekig nyúlunk vissza: hogyan került érdeklődése középpontjába a régészet, a középkor és a műemlékek?

Valter Ilona: Sárospatakon születtem, és az ottani gimnáziumban érettségiztem 1957-ben. Ez sajnos már nem a régi, híres, református, hanem egy Rákóczi nevű állami gimnázium volt, de nagy szerencsémre bennünket még a kiemelkedő műveltségű, leginkább paptanárok tanítottak. Engem mindig az irodalom és a történelem érdekelt. Latint tanultunk, egy kitűnő öreg tanárunk volt, aki belénk verte a deklinációt, de nemcsak azt, hanem tágabb értelemben az egész latin kultúrát, a görög-római mitológiát, amibe beleszerettem. Ezzel kezdődött. Emellett Sárospatakon közismert volt a vár, ráadásul akkoriban már múzeumként működött, ahova be lehetett menni. Fogalmam nem volt, mi micsoda, de tetszett az épület.

Mindenki legnagyobb megdöbbenésére régésznek jelentkeztem. Föl is vettek, és olyan nagy szerencsém volt, hogy László Gyula² tanítványa lehettem. Ezáltal távol kerültem attól, hogy római koros legyek, de a mitológia megmaradt az egyik, életre szóló szerelmemnek. Professzor úr terelgetett bennünket, engem történetesen az akkori- ban nagyon divatos településtörténet felé. A szülőföldemen van egy csodálatos vidék, a Tisza és a Bodrog által határolt Bodrogtörzs, ami egy földrajzi, néprajzi, illetve minden egyéb értelemben tökéletesen zárt világ, és a folyók szabályozásáig tele volt mocsarakkal. A települések nem épülhettek meg másutt, csak a dombokon. László Gyula már első- éves koromban kiadta nekem szakdolgozati témának a térség feldolgozását. Tisztes- séggel végigjártam a magyarországi Bodrogtörzst, hol gyalog, hol biciklivel, körülbelül kétszáz új lelőhelyet találtam, és nagyon jelentős történeti, illetve néprajzi ismereteket szereztem. Megírtam a szakdolgozatomat, de a Bodrogtörzs nem engedett, mert amikor már a hivatalban dolgoztam, a doktori disszertációm is a régió településtörténetéről írtam, kiegészítve annak a Szlovákiához tartozó, kiváltképp értékes részével.³ Ez a '60-as

¹ Az interjút F. Dóczi Erika és Kovács Gergely készítette 2023. június 22-én. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczi Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette: Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

² László Gyula (1910–1998), régész, történész, képzőművész, egyetemi tanár. A Képzőművészeti Főiskolán folytatott tanulmányait 1933-ban abszolválta, 1935-ben pedig bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1940–1949: Kolozsváron egyetemi tanár. Budapestre visszatérve előbb az MNM munkatársa, 1957 és 1980 között a budapesti tudományegyetem tanára.

³ Valter Ilona: Régészeti adatok a Bodrogtörzs honfoglaláskori településtörténetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 4. 1964. 131–141.; Ilona Valter: Histoire du peuplement de „Bodrogtörzs” à l’époque

években történt, és ha át akartam menni a kassai múzeumba, ahhoz meghívó levelet kellett kérni. A kassai kollégák sokat segítettek. 1967-ben megírtam a disszertációt, levizsgáztam, elfogadták, és ünnepélyesen egyetemi doktorrá avattak.

Ebben a korai időszakban még kevesebb szerep jutott a műemlékeknek. Amikor 1962-ben végeztünk az egyetemen, mindenki elhelyezkedett valahol. Balassa Iván,⁴ egy nemzetközi hírű néprajzos igazgatta akkor a sárospataki múzeumot. '56-os szerepválalása miatt „száműzték” őt Zemplénbe, az én nagy szerencsémre, ugyanis rengeteget segített nekem még egyetemista koromban, sokat jártam vele néprajzi túrákra a Hegyközbe (Bodroghözbe kevésbé). Amikor 1962-ben visszakérült Budapestre, a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának élére, közölte velem, hogy én veszem át a helyét a múzeumban. Személyes okokból kifolyólag nem akartam Sárospatakon élni, amihez nagyon erősen ragaszkodtam, ezért visszautasítottam Balassát. Erre azt mondta, hogy akkor viszont nem mehetek máshova, csak az ország legócskább múzeumába, Zalaegerszegre, ahol egy szem néprajzos ült Szentmihályi Imre,⁵ egy elég furcsa ember személyében. Így kerültem a Göcseji Múzeumba.

Én voltam első régész Zala megyében, ahol semmi nem volt megszervezve. Másfél évet töltöttem ott, és mire eljöttem, addigra kidolgoztam a leletbejelentés rendszerét. Állandóan vidéken voltam a legváltozatosabb korszakú, elég nagy ásatásokon, amiből számos előnyöm származott. Huszonkét évesen magamra voltam utalva, és önállóan kellett megoldanom mindent; magam rajzoltam, magam mértem föl, magam szereztem munkásokat, és minden nagyon jól ment. Tulajdonképpen jól éreztem magam Zalaegerszegen. Elvégeztem életem első műemlékes ásatását a bagodvitenyédi körtemplomban,⁶ bejártam Göcsej leggyönyörűbb részeit, megismerkedtem a csodálatos, épen megmaradt 13. századi téglatemplomokkal – ekkor kezdődött ez a szerelem. Megírtam életem első cikkét az *Archaeologiai Értesítőbe*,⁷ aminek az volt az előzménye, hogy harmadéves egyetemistaként Kozák

árpádienne et au moyen âge. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1969/2. 183–187.; Valter Ilona: Egyházhelyek és templomok a középkori Bodroghözben. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 8. 1969. 115–141. A disszertáció publikálva: Valter Ilona: A Bodroghöz honfoglaláskori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle*, 16. 1974. 1–55.

⁴ Balassa Iván (1917–2002), etnográfus. 1944-től a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa, 1948-tól a Magyar Osztály vezetője, majd hat éven át az intézmény főigazgatója. 1956–1961: a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója. 1961-től a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának Tudományos Osztályvezetője, 1969-től a Mezőgazdasági Múzeum megbízott főigazgatója.

⁵ Szentmihályi Imre (1924–1986), néprajzkutató, muzeológus. 1948-tól az MNM, 1949-től a Nagykanizsai Múzeum, 1950-től a zalaegerszegi Göcseji Múzeum munkatársa, illetve 1969-ig utóbbi tudományos főmunkatársa, majd igazgatója. Balassa szerkesztette a *Göcseji Múzeum Közleményeinek* első harminc számát. 1969–1973: a Zala Megyei Levéltár munkatársa.

⁶ Valter Ilona: *Bagod-Szentpál, templomrom. Régészeti ásatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1964. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 28185. Vö.: Valter Ilona: Pusztuló románkori kerektemplom Bagodvitenyén. *Műemlékvédelem*, 11. 1967. 72–75.

⁷ Valter Ilona: Az ácsi református templom feltárása. *Archaeologiai Értesítő*, 90. 1963. 282–289.

1. Valter Ilona az interjún, 2023. © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 2072

Károly⁸ meghívott egy ásatásra az ácsi református templomba. Valójában odavitt, átadott a nagytiszteletű úrnak meg a munkásoknak, majd elment. Ő volt a repülő régész: egyszerre ásott Egerben, Budapesten, Sümegen és Szigligeten, és nyugodt szívvel otthagyta az ásatást egy harmadéves régészhallgatóra. Mivel rendkívül jóban voltam az évfolyamtársaimmal (kilencen voltunk), mindenki lejött nekem segíteni, úgyhogy közös erővel, harmadévesen kiástuk az ácsi templomot. Előjött egy érdekes alaprajz, talán egy 12. századi templomé a mai épület alatt, amit Zalaegerszezen feldolgoztam, majd a munkám megjelent az *ArchÉrt*-ben.

F. Dóczy Erika: Ezután hogyan került az OMF kötelékébe?

VI: Amikor a Göcseji Múzeumnál voltam, két egyetemista társam, Czeglédy Ilona⁹ és Sándor Mária¹⁰ az OMF-ben dolgozott. Kozák Karcst is ismertem már:

⁸ Kozák Károly (1920–1989), régész. Az OMF Tudományos Osztályának munkatársaként elsősorban a középkori emléanyagot (centrális és falusi templomokat) kutatta, emellett a nevéhez fűződik Eger, Sümeg és Szigliget várának ásatása.

⁹ Czeglédy Ilona (1937–2022), régész, muzeológus. 1961–1968: az OMF Tudományos Osztályának munkatársa. Római kori emlékek, középkori eredetű templomok és romok mellett részt vett a siklósi vár feltárásában, legjelentősebb munkája pedig a diósgyőri vár tudományos feldolgozása volt. 1968–1974: a diósgyőri várban létrehozott múzeum igazgatója, 1974–1981: a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ osztályvezetője, 1981–1992: az MNM tudományos főmunkatársa.

¹⁰ Gerőné Sándor Mária (1933–2023), régész. 1958-as diplomaszerezését követően az MNM Középkori Osztályának gyakornoka. 1961–1996: az OMF, majd az OMvH munkatársa. Elsősorban a Dél-Dunántúl középkori, illetve reneszánsz műemlékeinek megismerésén és megőrzésén dolgozott. Számos falusi templom ásatása mellett a nevéhez fűződik a magyaregregyi Márévár, a szászvári vár, valamint a pécsi Aranyos Mária-kápolna feltárása.

2. Valter Ilona, az OMF Tudományos Osztályának kutatója. © MÉM MDK, Tudományos Irratár, Lymbus, ltsz. K 1899

elsőévesként valamelyik kollégája közvetítésével ismerkedtem meg vele, és Garam Éva barátnőmmel¹¹ együtt berakott bennünket a sümegi várba, majd úgyszintén otthagyott. Majdnem két hónapot töltöttünk itt ketten az első egyetemi évünk után, és mi irányítottuk volna a munkásokat, de ők sokkal jobban tudták, mint mi, hogy miről szól az ásatás. Miután Károly három hét elteltével sem jött vissza, Balázs bácsi, a brigádvezető közölte, hogy „kislányok, itt most nem tudunk továbbmenni, amíg nem rajzolnak metszetet”. Életünkben nem rajzoltunk metszetet, de nem volt mit tenni, elővettük Karcsi milliméterpapíros rajzait, és megrajzoltuk, amit kellett. Nem tudom, hogy teljesen pontos volt-e, de megcsináltuk. Különbösen rettenetesen utáltuk aztán már a sümegi várat, mert az öregtornyában ültünk másfél hónapig, és 16. századi zöldmázás cserépkályhadarabokat mostunk, úgyhogy én egy életre megutáltam a zöldmázás kályhacsempéket, de mindent megcsináltunk. Ezek – az ácsi templom és a sümegi vár – voltak tulajdonképpen az első műemlékek, amikkel találkoztam, és mindkettő remekül sikerült. Kozák Karcsi akkor még nem volt olyan búbánatos, mint később, úgyhogy amikor éppen ott volt, lehetett tőle tanulni. De ott volt tervezőként Koppány Tibor is, aki Sümegről származott, és rendkívül kedvesen foglalkozott velünk, olyan mértékben, hogy elvitt az ott élő szüleikhez, akiknek bemutatott bennünket. Tizenkilenc évesek voltunk, ő nem tudom, mennyi lehetett, de Tibi bácsinak hívtuk. Nem nagyon szerette, ezért inkább csak egymás között neveztük így. Tőle már akkor is nagyon sokat tanultunk, ő volt az első, aki ténylegesen műemlékvédelemre tanított bennünket.

Nagyon erős volt bennem az érzés, hogy a hivatalban szeretnék dolgozni, és hogy majd csak elkerülök Zalaegerszegről. El is kerültem, mert éppen felvétel volt Entz Géza tudományos osztályára. A lányok szóltak neki, hogy talonban vagyok Zalaegerszegen, ezért behívott egy beszélgetésre. Fölmentem hozzá, és mindent megbeszélünk. Csodálatos ember volt, nem tudok kellőképpen hálát adni az Istennek, hogy tizenhárom évig dolgozhattam a keze alatt. Ő csinált belőlünk műemlékes régészt,

Nagyon erős volt bennem az érzés, hogy a hivatalban szeretnék dolgozni, és hogy majd csak elkerülök Zalaegerszegről. El is kerültem, mert éppen felvétel volt Entz Géza tudományos osztályára. A lányok szóltak neki, hogy talonban vagyok Zalaegerszegen, ezért behívott egy beszélgetésre. Fölmentem hozzá, és mindent megbeszélünk. Csodálatos ember volt, nem tudok kellőképpen hálát adni az Istennek, hogy tizenhárom évig dolgozhattam a keze alatt. Ő csinált belőlünk műemlékes régészt,

¹¹ Garam Éva (1939–2023), régész, 2003 óta az MTA doktora. 1957–1962: az ELTE régészet-történelem szakos hallgatója, szakdolgozatát az avar kori női viseletekről írta. Diplomájának megszerzését követően az MNM népvándorláskori gyűjteményében dolgozott, amelynek 1973-ban a vezetőjévé nevezték ki. Kiemelkedő jelentőségűek kiskörei, tiszafüredi és zamárdi temetőfeltárási.

3. Budapest I., Dísz tér 4–5., főhomlokzat, az OMF első vári székháza. © Galacanu Efstatia felvétele, 2001. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 235.716N

sőt egy műemlékes régész műhelyt hozott létre. Főleg lányok dolgoztunk ott, pedig Gézáról lehetett tudni, hogy nem annyira bízik a női munkaerőben. Nekem is ezt mondta a beszélgetés végén:

– Na, hát most mit csináljak magával? Maga annyira jó, és annyira jó az a cikk, amit írt, hogy jöjjön, január elsején jelentkezzen. Pedig hát maga is csak nő.

Ez aztán teljesen eltűnt az évek során, Entz Géza csodálatos főnök volt. Minden ásatásra eljött, ha tehetette, vonattal, busszal, gyalog, mindenkinek a munkáját megnézte, mindent elmagyarázott. Egyébként én az egyetemen a régészet mellett átjártam a művészettörténetesekhez: Dercsényi Dezső a román korról, Entz Géza a gótikáról tartott előadásokat. Mi a művészettörténetesekkel, a párhuzamos évfolyamokkal és az alattunk lévőkkel rendkívül jóban voltunk. Velünk járt egyetemre Marosi Ernő, Galavics Géza,¹² Dávid Feri, és áthallgattunk egymáshoz. A mi tanszékünk közkedvelt volt az egész egyetemen, és az is nagy szerencsénk, hogy László Gyula tanítványai lehettünk. Mi, akik megmaradtunk, a mai napig összejárunk, mert egy életre szóló leckét adott nekünk művészetről, régészetről és sok minden másról. Az elején két fél-évig *Bevezetés a művészettörténetbe, régészetbe* címmel tartott előadásokat, elvitt

¹² Galavics Géza (1940–2023), művészettörténész, 2001 óta az MTA levelező, 2019 óta rendes tagja. 1971-től az MTA MKCs–MKI munkatársa. Fő kutatási területe a magyarországi reneszánsz, barokk és klasszicista művészet. Nevéhez fűződik a magyar kertművészet-történeti kutatás megalapozása és kiterjesztése.

bennünket az akkori legfontosabb művészek (szobrászok, festők) műtermébe. Rengeteget tanultunk tőle.

Tehát így kerültem az Országos Műemléki Felügyelőségre. 1964. január 1-jén léptem be, Vladár Ágnessel egyszerre. Már a bemutatkozásnál nagyon szimpatikusak voltunk egymásnak, pedig ekkor még nem is tudtuk, hogy az életünk mennyire összefonódik majd. Amikor fölvettek, még a Dísz téren székelt az OMF, és egy, az utcára néző óriási szobában volt a régész csapat. Kilencen ültünk ott Gerő tanár úrral és Karcival, a többiek mind hölgyek. Pamer Nóra¹³ nem a mi korosztályunkhoz tartozott, Sándor Mari hat évvel volt idősebb nálunk. Kozák Éva¹⁴ és én voltam még ott, továbbá rajzolóként Kremnicsán Ili¹⁵ és Cserfalvi Éva.¹⁶ Gerő tanár úr nemes egyszerűséggel csirkefarmnak hívott bennünket. Folyton zibongtunk, szombatontként megbeszéltük az előző heti kiszálláson történeteket, meséltünk egymásnak. Ő pedig csak ült és dolgozott, föl sem nézett. Rengeteget tanultunk tőle, a többiek is, de én még inkább igyekeztem kihasználni a lehetőséget, és kértem, hadd kísérem el a budai vár műemléki helyreállítására.¹⁷ Boldogan mászkáltam vele az állványokon, amikor a gótikus kápolna boltozatát helyezték vissza, és ott, a helyszínen mutatta meg, hogyan állítják össze a középkori boltozatot. Az a pár év, amit vele töltöttünk, egy élő építészettörténet volt. De azt is megtanultuk tőle, hogy hiába rugdosták őt, hiába váltották le, rendületlenül dolgozott tovább, megtartotta a jókedvét, a rendkívüli humorérzékét, és türelemmel elviselt bennünket. Ez volt az első aranykor. Óriási felszabadulást jelentett nekem Zalaegerszeg után. Csodálatosak voltak az építészek, mindenkivel nagyon jóban voltunk. Koppány Tibor, Ferenczy Karsai, Erdei Feri, Vladár Ági, Schőnerné Pusztai Ilona – ott kezdődtek ezek a barátságok.

KG: Mik voltak az első munkái?

¹³ Pamer Nóra (1924–2011), régész, művészettörténész. 1960-tól az OMF Tudományos Osztályán dolgozott, és számos középkori templom, kolostor, illetve várrom feltárását, kutatását vezette. 1970-től a Műszaki Könyvkiadó szerkesztője volt. Részt vett a *Műemlékvédelem* szerkesztésében is, előbb szerkesztőbizottsági tagként, majd 1989–1995 között felelős szerkesztőként.

¹⁴ Mezősiné Kozák Éva (1939–2016), régész. Négy évtizeden át az OMF munkatársa volt. Főleg a Dunántúl emlékeinek kutatója, a vértesszentkereszti bencés apátság romjainak feltárója és monográfusa.

¹⁵ Komjáthyne Kremnicsán Ilona (1944–), építészmérnök. 1962–1963: a Fővárosi I. sz. Építőipari Kivitelező Vállalat építész technikus. 1963–1984: az OMF tudományos munkatársa, területi előadója, majd építész tervezője. 1986–1991: a BME Építészettörténeti és Elméleti Intézetének építész tervezője, 1992–2008: a MÉRTÉK Építészeti Stúdió építész tervezője.

¹⁶ Cserfalvi Éva, régész. Az 1960-as évektől az OMF Tudományos Osztályának munkatársa. Elsősorban rajzolóként, felmérőként dolgozott. Részt vett egyebek például a magyaregregyi Márévár, illetve a hédervári temetőkápolna kutatásában.

¹⁷ Gerevich László, Holl Imre és Zolnay László budavári feltárásait követően, 1948–1966 között Gerő László tervei szerint került sor először a védmű, majd a középkori királyi palota gótikus nagyterme, kápolnája, valamint a Király-pince műemlék-helyreállítására, rekonstrukciójára. Ehhez ld.: Gerő László: A budai középkori királyi palota és vár maradványainak helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 155–193.; Uő: *A helyreállított budai vár*. Budapest, 1980.

4. Valter Ilona Bélapátfalván az ásatás résztvevőivel, 1964. © Valter Ilona

VI: Életem első munkája a bélapátfalvai ciszterci apátság kutatása¹⁸ volt. Abszolút kezdő régészként bízta rám ezt a feladatot Entz Géza, és kicsit tartottam is tőle, hogy fog menni, de az egész utamon végigkísért a szerencse. Lementem Bélapátfalvára megszervezni az ásatást, és a plébános úr átadott a káplánjának, Kádár Lászlónak,¹⁹

¹⁸ A monostor ásatása 1964–1966 között zajlott, melyhez ld.: Valter Ilona: *Bélapátfalva, ciszterci apátsági templom. A monostor ásatási dokumentációja (1964–1966)*. Kézirat. Budapest, 1966. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25117. Vö.: Uő: A bélapátfalvi monostor feltárási munkálata 1964-ben. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 6. 1966. 199–226.; Ilona Valter: Die archäologische Erschliessung der Zisterzienserklösters von Bélapátfalva. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 33. 1981. 179–200.

¹⁹ Kádár László Gábor OCist (1927–1986), ciszterci szerzetes. 1945-ben belépett a rendbe, öt évvel később

5. Valter Ilona palóc népviseletben a bélapátfalvi ásatás alkalmával, 1964.

© Valter Ilona

vigyáztam, amíg az asszonyok dolgoztak. Délben Fáni néni tüzet rakott, és megsütöttük a szalonnánkat, nagyon-nagyon jó világ volt. És föltártuk, valamint dokumentáltuk a kolostor falait, mert a templomban nem kutathattunk.

Ekkor lépett be az életünkbe Örsi Karcsi. Csodálatos barátság szövődött köztünk, haláláig kishúgomnak hívtam, nagyon-nagyon jóban voltunk. Ő mérte föl nekem, amit kellett, minden pontos alaprajzi felmérést ő csinált akkor, nem csak kertet tervezett. Életem első építész partnere pedig Rados Jenő professzor úr volt, aki akkor már a nyolcvanvalahányadik évében járt, de nem tisztelték meg külön hivatali kocsi-val, hanem ő is jött vonattal, busszal. Én megszerveztem, hogy a buszmegállóban motoros (más nem volt) várja, az öreg pedig szépen fölült a motorra. Teljesen kopasz volt, és ahogy jöttek a motorral, egy hét év körüli kislány, akire szintén vigyázni kellett, rohant-rohant, azt kiabálva, hogy „Édesanyám, jön a Hruscsov bácsi!”, és Hruscsov bácsi Rados Jenő képében megjelent Bélapátfalván. Nagyon féltam a vele való munkától, de aztán annyira összebarátkoztunk, hogy szombat délutánonként mindig el kellett mennem a Rados családhoz, a felesége mindenféle uzsonnával várt, és minden héten be kellett számolni a professzor úrnak, hogy mi volt Bélapátfalván. A mai napig áll az a romkert, amit akkor megtervezett. Olyan csodálatos kőművesek dolgoztak akkor a Kivitelezési Osztályon, mint Majoros Bandi bácsi,²⁰ és az ő munkájukat is dicséri, hogy egy kő sem mozdult ki azóta.

pedig pappá szentelték. 1960-tól Bélapátfalván, 1965-től Egerben volt káplán. 1975–1978: veszprémi püspök, 1978–1986: egri érsek.

²⁰ Majoros András, kőműves. Az OMF Kivitelezési Osztályának munkatársa, az Egri Építészeti Osztály vezetője, kiemelkedő tudású kőművese. Közreműködött például a Hollókő, Kossuth Lajos utca 76. számú népi lakóház, illetve számos egyéb műemlék helyreállításában.

a későbbi egri érseknek, aki egyébként ciszterci szerzetes volt. Jobban értett a rend építészetéhez, mint én, így az ő segítségével tűztük ki az első árkot, majd miután megtaláltuk a kerengő falát, a kályhától indulva haladtunk tovább, és ment minden a maga útján. Csodálatos négy évet töltöttem Bélapátfalván. A mai napig – Űristen, hány éve már – tartom a kapcsolatot a maradék emberekkel, akikkel együtt dolgoztam. Mindössze négy férfit tudtunk felvenni, mert a többieknek mind a cementgyárban volt munkájuk, és a palóc asszonyok jöttek helyettük dolgozni, népviseleti ruhában. Reggelenként kihajtottuk a libákat, a kecskéket és a gyerekeket, akikre én

6. Valter Ilona palóc népviseletben a bélapátfalvi ásatás alkalmával, 1964.
© Valter Ilona

7. A bélapátfalvi ciszterci apátság romjai © Kovács Gergely felvétele, 2021.

8. Rados Jenő a *Requiem egy kastélyért* megnyitóján (OMF). Hátul balról: Vladár Ágnes, Nagy Klára, Valter Ilona, Pamer Nóra, Horler Miklós, Anda Judit, Hokkyné Sallay Marianne © Valter Ilona

Most folyik a templom helyreállítása, és pontosan látjuk, mennyire jó, hogy Örsi Karcsival, Cserfalvi Évával, illetve Kremnicsán Ilivel – aki akkor rajzolóként dolgozott – annyira alapos munkát végeztünk. A jelenlegi munkálatok során az ásatásvezető Rákóczi Gergely,²¹ az egri múzeum fiatal régésze (akinek az első dolga volt felkérni engem konzulensnek, és aki elég gyakran beszámolt nekem a fejleményekről e-mailben, képi illusztrációkkal) állandóan írja, hogy pontos és nagyon jól használható a dokumentációm. Nagyon örülök, hogy ilyen módon összeérnek a dolgok – a kezdet és a vég. Annak már kevésbé, ahogy kibebezték a templomot, és eltávolították a teljes barokk berendezését. Érsek úr²² eredetileg megtiltotta a belsőben folytatandó ásatást, de mivel a falak mentén úgyis le kellett ásni a vízelvezetés miatt, a tervező, Rudolf Mihály²³ segítségével sikerült elérnie Gergelynek, hogy itt is kutathasson. Írom neki

²¹ Rákóczi Gergely (1989–), régész, az egri Dobó István Múzeum Régészeti Osztályának munkatársa. A belpátfalvi ciszterci apátsági templom mellett az egri vár ásatásának régész kutatója.

²² Ternyák Csaba (1953–), római katolikus pap. Teológiai tanulmányait Győrben és Budapesten folytatta. 1989–1992: a római Pápai Magyar Intézet rektora, 1992–1997: a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia titkára. 2007 óta egri érsek.

²³ Rudolf Mihály (1955–), építészmérnök. 1979-ben szerezte meg a diplomáját a műegyetemen. 1979–1990: az ÉSZAKTERV Építész Tervező Vállalat munkatársa, 1981-től tervezője, 1984-től vezető tervezője. 1988–1991: a *Magyar Építőművészet* szerkesztője. 1990 óta a Hadas Építész Iroda (1996-tól Hadas Műterem Kft.) vezető tervezője, ügyvezetője. 2008–2012: a Debreceni Egyetem főiskolai adjunktusa, 2010-től docense.

9. Valter Ilona és Rados Jenő © Valter Ilona

mindig, hogy minden apró részlet, amit megtalál, az csodálatos, mert hozzátesz valamit a templom történetéhez. Örülünk neki, hogy megtalálta a déli bejárat küszöbét, az emeletre vezető lépcsőalapot, a szentélyrekesztő falát, és annak is örülünk, hogy 17. századi sírokat tárt fel, mert ez is igazolja, hogy bár a templom már romokban volt, mégis megszentelt helyként használták, és oda temetkeztek.

Most áttérek arra, hogy Entz Géza hogyan osztotta ki nekünk a feladatokat. Az első ciszterci épületet érintő munkám után én lettem hirtelen a ciszterci szakértő, és minden feladatot, ami a rend építészetéhez kapcsolódott, én kaptam meg. 1966-ban Géza azt mondta:

– Tudom, hogy végigásta az egész évet, és hogy már szeptember van, de most elmegy Pásztóra, és megkeresi a ciszterci apátságot.²⁴

Így is tettem, feltártam a ciszterci megelőző korábbi, bencés apátságot is, és együtt dolgozhattam Vladár Ágnessel, aki a Pásztón feltárt objektumok építész tervezője lett. A ciszterci apátság és a romkert után tehát megtaláltam a bencés műhelyeket, a 11. századi üvegkútát (feltárt állapotban a mai napig nem ismerünk ilyen épületet Európában, külföldi konferenciákon mindenki a csodájára járt), valamint egy 11. század végi kovácműhelyt, amit szintén Ági restaurált.²⁵ Lejártunk művezetni, és ott állt a romkert közepén

²⁴ A monostor kutatása és feltárása 1965–1968 között zajlott, melyhez ld.: Valter Ilona: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón. *Műemlékvédelem*, 13. 1969. 226–230.; Uő: A pásztói monostor feltárása. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1982. Szerk. Fodor István. Budapest, 1982. 167–208.

²⁵ H. Vladár Ágnes: *Pásztó, romkert, üvegkút. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 26026. Vö.: Valter Ilona: Árpád-kori (11–13. századi) üvegkút és kovácműhely a pásztói monostorban. *Archaeologiai Értesítő*, 140. 2015. 195–227.

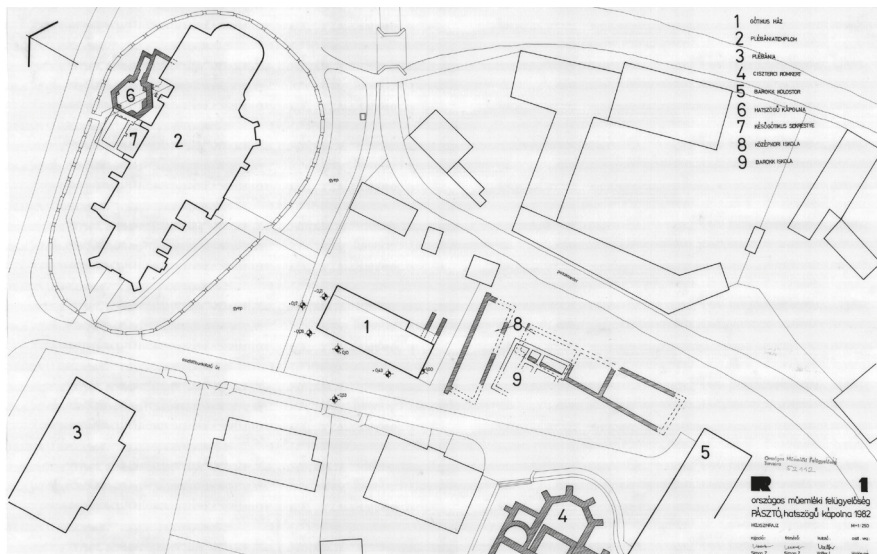

10. A pásztói Oskolamester-ház a helyreállítást követően © MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 225.385ND

az 1968-ig használatos kántorház, amiben a mindenkori pásztói kántortanító lakott. Dűledező, nagyon rossz állapotban lévő, jellegtelen épület volt, ami a lebontandók között szerepelt, hogy ne csúfoskodjon ott. Amikor egyszer odaértünk Ágival, a kőműves kalapáccsal ráütöttem a vakolatra, lehullott egy része, és előjött egy gótikus ablak. Ez mentette meg az épületet, és így lett belőle Magyarország egyetlen megmaradt mezővárosi középkori lakóháza, ami ereszmagasságig megvan, mindent megtaláltunk benne.²⁶ Csodálatos módon azt is sikerült elintézni – a mindenkori pásztói tanácselnök (majd a polgármester) és a plébános nagy segítségemre volt ebben –, hogy az oskolamester házában ne csak rajzokat mutassunk be, hanem a középkori bútorok rekonstrukcióit is. Keresztülverekedtük az elképzelésünket a tervtanácson, én végignéztem a középkori táblaképeket, lerajzoltam skiccben egy-egy bútordarabot (elsősorban a kassai dóm Szent Erzsébet-oltárán találtam analógiákat), Ági pedig átrakta őket léptékhelyes rajzba. Praznovszky Mihály,²⁷ a salgótarjáni múzeum akkori igazgatója talált nekünk egy olyan asztalosmestert, Tóth Lászlót, aki középkori technikával, bárdal készítette el a bútorokat.

²⁶ A mindenkori pásztói kántortanító háza, az ún. Oskolamester-ház, egyben a település iskolája, ami ereszmagasságig épségben megmaradt. Feltárása: Valter Ilona: *Pásztó, Oskolamester-ház. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25066. Vö.: Uő: *Középkori élet az iskolamester házában. Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1991*. Lekt. Román András. Eger, 1991. 15–18. Helyreállítása: H. Vladár Ágnes: A pásztói gótikus ház műemléki helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 34. 1985. 37–39.

²⁷ Praznovszky Mihály (1946–), irodalomtörténész, muzeológus. 1976–1982: a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum igazgatója, 1982 és 1987 között a Nógrád megyei, 1987 és 1993 között a Veszprém megyei múzeumi igazgatóság vezetője. 1993–2000: a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója. Fő kutatási területe Madách Imre és Mikszáth Kálmán munkássága.

11. A pásztói műemlékegyüttes © Simon Zoltán rajza, 1982. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 52112

Ez már 1984-ben történt, vagyis a pásztói munka sokáig tartott. Aztán megtaláltuk a Rátót nemzetség 13. századi hatszögű temetőkápolnáját.²⁸ Rengeteg egyetemista dolgozott minden ásatáson, a mostani régész nemzedék egy része lényegében az én munkáimon nőtt fel, nagyon szerettem őket. Biztos voltam benne, hogy pincének már a középkorban is lennie kellett Pásztón, hiszen borvidéken fekszik, ezért kettenjünkkel, Pusztai Tamással²⁹ és Majcher Tamással³⁰ végigjártuk a főutca házait, és föl-mértünk hetven pincét, amiből ötvenkettő középkorinak bizonyult. Kirajzolódott a mezőváros teljes utcarendszere, amihez összeszedtem a szakirodalmat, az okleveleket. Szinte minden jelentős épülete előkerült a középkori mezővárosnak. Ami bemutatható volt belőle, azt az OMF és a helybeliek segítségével, Vladár Ágnes tervei alapján helyreállították. Jelentős műemlékegyüttes alakult ki Pásztó központjában, a plébániatemplom körül. Lent, a domb alatt volt egy középkori eredetű malom, aminek a kutatását még én kezdtem el, és néhány évvel ezelőtt a város helyreállította.³¹ Működik

²⁸ Valter Ilona: A pásztói XIII. századi hatszögű kápolna. *Archaeologiai Értesítő*, 118. 1991. 17–31.

²⁹ Pusztai Tamás (1969–), régész. 1995–2018: a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársa, 2010–2017 között igazgatója. 2018–2023: az MNM Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóságának vezetője, az intézmény régészeti örökségvédelmi főigazgató-helyettese. 2023-tól az MNM Esztergomi Vármúzeuma munkatársa. Vezetésével folyt Mohi középkori mezőváros feltárása, a keleméri Mohosvár vagy a gönci pálos kolostor régészeti kutatása.

³⁰ Majcher Tamás, régész, a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum főmuzeológusa, múzeumpedagógusa. Munkássága során elsősorban Nógrád megye területén végez ásatásokat.

³¹ Varga Bianka: Monostor-malom, Pásztó. MÉK-MÉSZ diplomadíj. *Régi-Új Magyar Építőművészet*. 2017. 2. 83–84.

12. Kutatóárok a bátorfői ciszterci apátság ásatása során, 1994. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 36604

a malomkerék ott, ahol a helyét megtaláltam. Végül minden adatot összegyűjtve megírtam Pásztó középkori monográfiáját, amely egy tekintélyes méretű könyv formájában az Önkormányzat költségén 2018-ban megjelent.³²

Aztán 1971-ben Szentgotthárdra küldtek, hogy keressem meg a ciszterci apátságot – azt is megtaláltuk.³³ 1984 környékén sor került a teljes feltárássra. A középkori templom megmaradt falait a ciszterciek a 17. században, amikor lassanként újra birtokba vették az apátságot, átépítették. Később, amikor a barokk templom megépült, magtárnak használták az épületet, amelynek a nyugati és a déli fala eredeti állapotában maradt fenn. Az épületmaradványok hasznosítására kiírt pályázatot egy szombathelyi építészcsapat nyerte meg Németh István³⁴ vezetésével, akik a közreműködéssel hangverseny- és színháztermet terveztek, felhasználva a középkori maradványokat.³⁵ Minden középkori részletet bemutattunk, és az aulában, ahol a magasztított ülések alatt egy nagyon kellemes tér áll rendelkezésre, kiraktuk az összes faragott követ egymásra helyezve, értelmezve.

³² Valter Ilona: *Pásztó a középkorban*. Budapest, 2018.

³³ A középkori apátság feltárása 1971-ben vette kezdetét. Nagyobb részét 1982-re kibontották, ezzel együtt még 1987-ben is zajlottak ásatási munkálatok. Vö.: Valter Ilona: Előzetes beszámoló a szentgotthárdi ciszterci monostor ásatásáról. *Archaeologiai Értesítő*, 102. 1975. 88–100.; Uő: A szentgotthárdi ciszterci monostor és a művelődési központ. *Műemlékvédelem*, 29. 1985. 80–88.; Uő: Ciszterci monostorok kutatása. *Régészeti tanulmányok Pest megyéből*. (Studia Comitatus, 17.). Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, 1985. 563–570.; Uő: *Szentgotthárd, ciszterci monostor. Ásatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25822.

³⁴ Németh István (1946–2009), építészmérnök, műemléki szakmérnök. Diplomáit 1970-ben és 1978-ban szerezte a műegyetemen. 1975-től a Vas Megyei Tanács Tervező Iroda munkatársa. 1997-től haláláig Vas megye, 2003-tól Kőszeg főépítésze.

³⁵ Németh István: Szentgotthárd művelődési és igazgatási központjának tervezése. *Vasi Szemle*, 38. 1984. 29–41.

A rendszerszerváltás után visszatértek hazánkba azok a ciszterciek, akiknek korábban el kellett hagyniuk Magyarországot. Újak is jöttek, ugyanakkor magyar volt a rend generális apátja Rómában, Zakar Polikárp személyében,³⁶ aki azt mondta, rendben van, hogy föltartam három apátságot, de meg kellene keresni a legelsőt, az 1146-ban II. Géza által alapított Cikádort.³⁷ Amikor Rómában voltunk a férjemmel, Kubinyi Andrással,³⁸ természetesen főapát urat is meglátogattuk. Búcsúzóul a maromba nyomott tízezer schillinget:

– Most megkeresi nekem Cikádort. Itt van hozzá az indulópénz.

Hokkyné Sallay Marianne,³⁹ a Tudományos Osztály vezetője abban az évben nem tudta belevenni a feladatot a munkatervembe, de a következő évben kaptam egy hónapot, hogy megkeressem és feltárjam Cikádort. Ez alkalommal is szerencsém volt. A gimnázium helybeli igazgatója,⁴⁰ egy kiváló történész, megtalálta és előkészítette az összes iratot, illetve forrást, amiből tájékozódhattam az egykori apátság hollétéről. Az ásatás során már az árkokkal is megtaláltuk a helyét. Mivel a városnak – a ciszterci templom romjai mellé épített óriási, egyébként szép neogótikus plébániatemplomon⁴¹ kívül – nincsen műemléke, nagyon szerettek volna kihozni valami igazán jelentőset ebből a feltárásból, így a hivatal mellett ők is adtak rá pénzt, akárcsak a Bátaszékről Elszármazottak Egyesülete. Cikádor anyaapátsága Heiligenkreuz volt, ezért Zakar

³⁶ Zakar Ferenc Polikárp (1930–2012), ciszterci szerzetes. 1948-ban lépett be a rendbe, 1955-ben pedig pappá szentelték. 1960-tól a római Szent Anzelm Pápai Egyetemen tanított. 1963–2006: az *Analecta Cisterciensia* nemzetközi tudományos folyóirat szerkesztője. 1985–1995: a ciszterci rend generális apátja, 1996–2010: zirci főapát.

³⁷ Az ásatás 1994-ben kezdődött, 1995–1996-ra a templom több részlete előkerült, a teljes feltárás pedig 2000 nyarán fejeződött be. Ehhez ld.: Valter Ilona: A cikádori ciszterci monostor feltárása Bátaszéken. *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 198–201.; Uő: Bátaszék–Cikádor ciszterci monostor. *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében. Válogatás az elmúlt tíz év ásatási anyagából*. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd, 2001. 55–56.; Uő: *A cikádori, másnéven (báta)széki ciszterci apátság története*. Budapest, 2015.

³⁸ Kubinyi András (1929–2007), történész, régész, egyetemi tanár, 2001-től az MTA levelező, 2007-től rendes tagja. 1952-től a Miskolci Állami Levéltárban dolgozott. 1954–1978: a BTM Középkori Osztályának munkatársa, 1969-től vezetője. 1978-tól nyugdíjazásáig az ELTE Régészeti Tanszékének munkatársa, 1990-től tanszékvezetője. Fő kutatási területe a Mátyás és a Jagelló-kor, valamint a középkori magyarországi várostörténet.

³⁹ Hokkyné Sallay Marianne (1932–), művészettörténész. 1955-ben az Építésügyi Minisztérium műemléki csoportjában kezdett dolgozni, majd 1996-os nyugdíjba vonulásáig az utódintézmények: az Építésügyi Minisztérium Várgondnoksága, az OMF, majd az OMvH munkatársa volt. 1964-ben részt vett a Velenében megrendezett műemlékes konferencián, amelynek eredményeként megszületett a Velencei Karta, illetve létrejött az ICOMOS. Az ő előkészítésével rendezték meg 1972-ben az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusát Budapesten. 1977-től az OMF Tudományos Osztályának megbízott, 1980-tól kinevezett osztályvezetője volt, amely részleget egészen 1995-ös nyugdíjba vonulásáig vezette.

⁴⁰ Sümegi József (1960–), tanár, történész, diakónus. 1991 és 2015 között, illetve 2016 óta a bátaszéki II. Géza Gimnázium igazgatója. Számos kiadványt szerkesztett és publikált Bátaszék történetéről.

⁴¹ A neogótikus templom 1899–1903 között épült Hofhauser Antal tervei szerint. 1987 óta műemlékjellegű építmény (2362/1987. OMF), 1997 óta védett műemlék (1997. évi LIV. tv.).

13. A *Romanische Sakralbauten Westpannoniens* bemutatója az OMF székházban, 1985. Balról Rudolf Roetzer, Mende Ferenc, Valter Ilona, Ladislaus Triber © Valter Ilona

Polikárp áthozta nekem az építész végzettségű osztrák apátot.⁴² A mai napig előttem van, ahogy a magasan fennmaradt, feltárt falakon ugráltam apát úrral, és magyaráztam neki. Ott helyben elkezdte számolni, mennyibe kerül majd a romok helyreállítása, bemutatása, és hogy mennyit tud adni – tehát ők is hozzájárultak a későbbi munkákhoz. Schönerne Pusstai Ilona tervezte a romkertet, ami térélményt is nyújt. Magasan felhúzta a falakat, bemutatta a középkori pilléreket, a berendezési tárgyakat, visszaépítette a főoltárt és a két mellékoltárt, amelyek alapozásait az ásátskor megtaláltuk. És hiába van ott mellette az a nagy templom, az ifjúság sokkal jobban szeret itt esküvőt tartani, ahogy hangversenyeknek is otthont ad a romkert. A megyei értéktár éppen egy hónappal ezelőtt legfőbb helyen vette fel a romot, és felterjesztették hungarikumnak. Épp tegnap közöltem Schöner Loncával, hogy ez a közös munkánk eredménye.

FDE: Milyen jelentőséggel bírt pályafutása során a dunántúli templomok kutatása?

VI: A kis román kori templomokkal nagyon sokat foglalkoztam. Rengeteg ilyen épület kutatását végeztem el Zala és Vas megyében. A következő eset Óriszentpéteren történt, 1980-ban. Olyan volt, mint egy mese. Éppen a falkutatáson dolgoztam a templom déli oldalán,⁴³ és megtaláltam a szép román kori párkányt, amikor megjelent

⁴² Gerhard Hradil OCist, szül.: Karl Hradil (1928–), osztrák ciszterci szerzetes, a heiligenkreuzi apátság hatvanhatodik apátja. 1952-ben pappá szentelték, 1983-ban apáttá választották. 1991–1997: az Osztrák Ciszterci Kongregáció elnöke.

⁴³ Valter Ilona: *Óriszentpéter, római katolikus templom. Régészeti dokumentáció.* Kézirat. Budapest, 1980. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25329. Egy 1963-as ásást követően a templom kutatása 1979–1985 között

14. A *Romanische Sakralbauten Westpannoniens* bemutatója az OMF székházban, 1985. 1. sor, balról: Kapsos Géza, Jantner Antal, Lőrincz József. 2. sor, balról: Schönerne Pusztai Ilona, Gerőné Sándor Mária, Horler Miklós, Hokkyné Sallay Marianne, Román András © Valter Ilona

egy osztrák úr, majd tört magyarsággal megkérdezte:

– Szíveskedne lejönni az állványról egy pillanatra? Szeretném megkérdezni, lenne-kedve írni velünk közösen egy könyvet Burgenland és Nyugat-Magyarország román kori templomairól.

– Ne haragudjon, ezt itt még befejezem, de utána jövök.

Ő volt Ladislaus Triber,⁴⁴ Burgenland kulturális ügyeinek intézője. Összeismertetett Friedrich Berg⁴⁵ régésszel és Hannsjörg Ubl⁴⁶ építész-régésszel. Ők lettek a partnereim a burgenlandi rész feldolgozásában, bár alapjában véve azt is én írtam meg helyettük,

zajlott: Valter Ilona: Előzetes beszámoló az őriszentpéteri r. k. templom 1963. évi ásatásáról. *Savaria*, 2. 1964. 282–289.; Uő: Az őriszentpéteri római katolikus templom kutatása. *Savaria*, 22/4. 1995–1998. 251–256.

⁴⁴ Ladislaus Triber (1931–2016), osztrák római katolikus pap, teológus. A bécsi egyetemen tanult teológiát. Pappá szentelését követően, 1955-től 1956-ig felsőöri káplán, majd 1965-től 1978-ig plébános. Ekkor átvette Helmut Andicstól a burgenlandi kulturális központok vezetését. Ezt a pozíciót 1991-ig töltötte be, önálló központot nyitva Kismartonban és Felsőölvön.

⁴⁵ Friedrich Berg (1930–2023), osztrák őstörténész, műemlékvédelmi szakember, régész. 1953-ban doktorált a bécsi egyetemen. 1954–1965: a horni Höbarthmuseum igazgatója. 1967–1990: a Bundesdenkmalamt munkatársa, osztályvezetője, burgenlandi Landeskonservatora (területi felügyelője).

⁴⁶ Hannsjörg Ubl (1935–2021), osztrák régész, építész, egyetemi tanár. 1954-től építésznek tanult a bécsi Műszaki Egyetemen, majd 1963-tól klasszika-archeológiát és ókori történelmet hallgatott a bécsi egyetemen, ahol 1969-ben doktorált. 1956–1970: építészként dolgozik különböző irodákban. 1970-től nyugdíjazásáig a Bundesdenkmalamt munkatársa. 1986–2002: a bécsi egyetem római kori régészet szakának oktatója.

15. Valter Ilona Keöd József sírjánál
Balatonfüreden © Valter Ilona

sen dupladoktor és kandidátus lettem. Az ilyen jellegű tudományos munkák lehetőségét a hivatal teremtette meg nekünk, mert olyan főnökeink voltak (1977-ig Entz Géza, aztán 1979-től Hokkyné Sallay Marianne, majd 1995-től Granasztóiné Györffy Katalin),⁴⁹ akik maguk is szakemberek voltak, és tulajdonképpen feláldozták értünk a saját tudományos pályafutásukat, olyan védőhálót borítva fölénk, ami alatt az egész társaság nyugodtan dolgozhatott.

Ahogy már mondtam, Entz Géza vezetésével kialakult egy középkori műemlékes régész-művészettörténész-műhely az osztályon. Dávid Feri nem csak a művészettörténészeket tanította meg a korszakalkotó jelentőségű falkutatásra – mindnyájan részt vettünk a bemutatóin. Úgy jártunk le Sopronba, mint egy csodálatos zárandokhelyre. Nagyon szerettem Ferit. A kollégiumi éveink alatt hárman laktunk egy szobában az első feleségével, Askercz Évával⁵⁰ és Garam Éva barátnőmmel, így közvetlen tanúi voltunk ennek a bimbózó szerelemnek. A Rákóczi út 5-ben volt a lánykollégium.

mert az oklevelekhez egyáltalán nem értettek. Olyan rendesek voltak, hogy amikor 1984-re elkészült a kézirat, azt mondták, az én nevemen kell kiadni, ők csak mint munkatársak szerepelnek benne. A könyv 1985-ben jelent meg *Romanische Sakralbauten Westpannoniens* címmel Kismartonban, a Roetzer Kiadó gondozásában.⁴⁷ Mendele Ferenc volt akkor az OMF igazgatója, és a székház aulájában került sor a kötet bemutatására. Ez volt a nyugat-magyarországi emléanyag első összefoglalója. Később is foglalkoztam a témával, és 1995-re született belőle egy kandidátusi disszertáció,⁴⁸ amit 1998-ban megvédtem, így ünnepélyesen

⁴⁷ Ilona Valter: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Eisenstadt, 1985.

⁴⁸ Publikálva: Valter Ilona: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Budapest, 2004.

⁴⁹ Granasztóiné Györffy Katalin (1943–), művészettörténész. Diplomáját 1967-ben szerezte meg, majd az MTA égisze alatt zajló topográfiai munkák szakmai adatgyűjtését végezte. 1974-től az OMF Tudományos Osztályának munkatársa volt, és többek közt a restaurátorok munkáját készítette elő művészettörténeti kutatásaival, illetve a restaurálási tervekét zsűrizte. 1984-től a Gyűjteményi Csoportot, 1995-től az OMvH Tudományos Osztályát vezette.

⁵⁰ Askercz Éva (1938–2022), művészettörténész. Diplomája megszerzését követően a soproni Berzsenyi Dániel Gimnáziumban tanított magyar nyelv és irodalmat, valamint művészettörténetet. 1968-tól a soproni múzeum munkatársa. Kezdetben a barokk anyag, később a Storno-gyűjtemény feldolgozásával, kiállításával foglalkozott. Az 1977-ben, Sopronban útjára induló Országos Érembiennále megalapítója, társrendezője, majd rendezője.

16. A papsokai templomrom feltárása, jobbról a második Valter Ilona

© Valter Ilona

Feri mindig megállt a belső udvaron, majd fölfütyülte, hogy „Éva, szívem, Éva, most érik a szilva”, és amelyikünk elfogadható állapotban volt, az odaállt az ablakba, hogy közvetítse Évának, mit akar Feri. Ez nagyon megmaradt bennem. Egészen a haláláig remek barátságot ápolunk, akkor is, amikor már nem Éva volt a felesége.

A második aranykort a nyolcvanas évekre teszem, amikor az OMF szintén egy kiemelkedő tudományos műhellyel rendelkezett. Azt azonban – ahogy a kollégák is elmondták előttem⁵¹ – mindenki érezte, hogy a '90-es években rossz felé indultak el a dolgok, és már a bomlás első jelei is megmutatkoztak. Először is azt éreztük – én legalábbis nagyon erősen –, hogy a Kivitelezési Osztállyal baj van. Kezdetől fogva kitűnő kőművesek és szakemberek dolgoztak a Felügyelőségen, de a nyolcvanas évek végén behozták azt a könnyítést, hogy GMK-kat lehetett alapítani. Ennek az lett a vége, hogy a jó szakemberek elhagyták az OMF-et, mert az nem tudott az állami forrásból megfelelő fizetést adni, és az alacsonyabban kvalifikáltak maradtak itt. Később pedig meg is szűnt a Kivitelezési Osztály.

KG: A Tervezési Osztály építészei közül kikkel dolgozott együtt? Kik voltak azok a kollégái, akiknek a személye, munkássága meghatározó volt az Ön számára?

VI: Először is Rados Jenő professzor úr, de Koppány Tiborral is volt egy egészen csodálatos közös munkánk 1964–1966 között, méghozzá a Balatonfüred fölötti papsokai templomrom feltárása.⁵² Ő mindig részt vett a kutatásban is. Ennek a munkának az

⁵¹ A magyar műemlékvédelem interjúkban. *Enigma*, 29. 2022. (2023). No. 113.

⁵² Valter Ilona: *Balatonfüred-Papsoka, templomrom. Régészeti dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1964–

17. A papsokai templomrom a helyreállítás után © Dobos Lajos felvétele, 1968.
MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 085.765N

alkalmával már az első évben óriási szerencsém volt a központi, nagy kutatóárokban, az oltár előtt. Gimnazista gyerekekkel dolgoztam, mert más nem nagyon volt (két nyugdíjas volt még mellettünk). Egyszer csak a legügyesebb, egyben – hogy finoman mondjam – legélénkebb srác, aki a főoltár előtt kezdett el bontani egy sírt, szólt nekem. Odamentem megnézni, és azt mondta:

- Ilu néni, itt valami nagyon csillog.
- Hol, te?
- Itt vagyok a csontváz közepénél, a mellkasánál.
- Na, akkor most eljössz onnan, és átadod nekem a helyet!

Én bontottam ki a sírt, és előkerült egy 11. század végi körmeneti kereszt.⁵³ Csodálatosan szép ötvösmunka, tűzaranyozott réz, hegyikristály berakásokkal és egy pazar korpusszal. Azért adták egy huszonnégy év körüli férfinak – aki nagyon előkelő helyen feküdt, közvetlenül a diadalív előtt, középen –, mert az alsó része eltörött. Ott volt egy gyenge pontja, ahonnan kiesett a hegyikristály, és a talpát feljebb helyezték. Gyönyörű szalagfonatos díszítés van a hátán, középpütt palmettákkal. Óriási szenzációszámba ment,

1965. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25003–D 25004; Valter Ilona–Koppány Tibor: *Balatonfüred-Papsoka, templomrom. Tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1965. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 8710.

⁵³ Ilona Valter: La croix processionelle romane de Balatonfüred. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 24. 1972. 215–232. Ld. még: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Míkó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994. 198–199. (Lukács Zsuzsa). A katalógustétel a 12. század első felére datálja a körmeneti keresztet.

még Dercsényi tanár úr is lejött Balatonfüredre megnézni. Akkoriban Éri István⁵⁴ állt a veszprémi múzeum élén, és jogilag az ő intézményét illette meg a kereszt. Volt is egy párbaj a Nemzeti Múzeum és Éri között, de utóbbi bizonyult erősebbnek; talán azért is, mert a felesége⁵⁵ akkor már a minisztériumban dolgozott, úgyhogy a keresztet a mai napig Veszprémben őrzik.

Papsoka igazi csapatmunka volt. Együtt dolgoztunk Tiborral, a keresztet restauráló szakemberrel,⁵⁶ és további restaurátorok is részt vettek a munkában. A templom egy római villára épült, amelynek a falai nagyjából 70 centiméter magasságig megmaradtak, és a lábazati falfestmények is a helyükön voltak. Rengeteg freskótöredéket találtunk, amiket átadtam egy ezzel a korrall foglalkozó régésznek, Palágyi Sylviának,⁵⁷ és csodálatos dolgokat hozott ki belőlük. Felkerestem az ELTE Kémia Tanszékén Zimmer professzort,⁵⁸ aki boldogan, ingyen és bérmentve elvállalta a kereszt vizsgálatát – ez az akkori helyzetben nagyon fontos volt. Ekkor találkoztam először Lengyel Imre⁵⁹ orvosprofesszorral. Abban az időben egy nagyon modern antropológiai módszerrel, az ún. vércsoport vizsgálattal dolgozott. Később a zsámbéki ásatás alkalmával is a partnerem volt. Hála Istennek, hogy ő segített, mert egy darab

⁵⁴ Éri István (1929–2009), történész, régész, muzeológus, a Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület és a Pulszky Társaság alapítója. 1961–1973 között a veszprémi Bakonyi Múzeum, majd a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság igazgatója; 1981–1989: Központi Múzeumi Igazgatóság igazgatóhelyettese.

⁵⁵ É. Takács Margit (azelőtt Béni Miklósné), könyvtáros, muzeológus. Az Országos Széchényi Könyvtár, majd a veszprémi Bakonyi Múzeum munkatársa. A veszprémi és tihanyi múzeumban egyebek mellett Egy József, Bene Géza, Csikász Imre- és Amerigo Tot-kiállítást rendezett.

⁵⁶ A kereszt letisztítását, restaurálását Baky Győző végezte: Baky Győző (1902–1972), festőművész, restaurátor. Párizsban, majd Tunéziában élt, és itt tanulta ki a konzerválás, illetve a restaurálás szakmát. 1935–1942: a tuniszi Musée Alaoui restaurátora. 1942–1968: Budapestre visszatérve az MNM vezető restaurátora, majd a megalakuló Restaurátor Osztály első vezetője. Régészeti leletek kiemelésével, helyszíni kezelésével, különféle anyagfajták konzerválásával foglalkozott. Ő indította el hazánkban a modern értelemben vett tárgyre Restaurálást. Az ötvöstechnikák meghatározását Szvetnik Joachim végezte: Szvetnik Joachim (1927–1988), Kossuth-díjas ötvösművész, restaurátor. Tanulmányait a Képzőművészeti Főiskola szobrász szakán kezdte, és az Iparművészeti Főiskolán fejezte be, ahol 1957-ben ötvösművészként végzett. Mestere mások mellett Borsos Miklós volt. Nyugdíjazásáig a budapesti Iparművészeti Múzeumban dolgozott; restaurálta az Esterházy-kincstár huszonöt ötvösművét. Részt vett annak a bizottságnak a munkájában, amely 1977-ben az Egyesült Államokban őrzött magyar koronázási jelvényeket vizsgálta, azonosította.

⁵⁷ K. Palágyi Sylvia (1944–), régész, muzeológus. Elsősorban Veszprém megye területén végez régészeti ásatásokat, amelyek közül kiemelkedik a balcai római kori villagazdaság feltárása.

⁵⁸ Zimmer Károly (1928–1991), vegyész, a hazai spektroszkópiai kutatás és oktatás meghatározó alakja. 1950-ben diplomázott az ELTE-én, és rövidesen az intézmény munkatársa lett. 1982-től Szervetlen és Analitikai Kémiai Tanszék Színképelemző Laboratóriumának vezető professzora. Komoly szerepet vállalt az évente megrendezésre kerülő Magyar Színképelemző Vándorgyűlések szervezésében.

⁵⁹ Lengyel Imre (1934–1992), orvos, egyetemi tanár. 1960–1964: a SOTE Belgyógyászati Klinika Röntgen Osztályának munkatársa. 1965–1977: a pestszentimrei szakosított körzeti rendelőintézet körzeti orvosa. 1980-tól haláláig a SOTE Szív- és Érbetegségi Klinika diagnosztikai laboratóriumának vezetője.

18. H. Vladár Ágnes © MÉM MDK,
Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899

a keresztet a sírjába tették, valószínűleg egy pap lehetett. Sikerült azt is elérni, hogy a munka végzetével az összes szerző megírja a maga részét, amelyek egy összefoglaló cikk formájában a Veszprémi Évkönyvben megjelentek.⁶⁰ Ugyanúgy, mint Juan Cabello⁶¹ tari könyvében.⁶² A szakemberek publikáljanak csak közösen, az jót tesz a műemléknek.

Vladár Ágival először a zalaszentmihályfai templom kutatásán dolgoztunk együtt.⁶³ Ő a Koppány-műteremhez tartozott, és Tibor is eljött megnézni a munkánkat. Korábban Pásztón is együtt dolgoztunk Ágival, majd a boldvai bencés apátság kutatását kaptam feladatul.⁶⁴ Ott a falkutatás nagyobb részét ő végezte, én csak segédkeztem neki. Együttműködtünk az egész tervezési szakaszban, és abból az átépített, elfuserált

csontból mindent meg tudott állapítani kémiai-szerológiai módszerekkel. Sajnos 1992-ben meghalt egy autóbalesetben, és magával vitte ezt a tudást, amit nem tudott átadni senkinek. Azóta persze sokat fejlődött a genetika. Ő állapította meg, hogy a pap-sokai sírban nyugvó egy fiatal férfi volt, B vércsoportú, és körülbelül huszonnégy éves korában halt meg. A tihanyi alapítólevél 1055-ben említ egy aranyozott réz körmeneti keresztet hegyikristállyal. Természetesen nem állítom, hogy arról van szó, amit megtaláltunk, mindenesetre ebben az időben használatosak voltak az ilyen jellegű darabok. Nem akárci volt, akinek ezt

⁶⁰ Valter Ilona-Koppány Tibor-Gedeon Tihámér-Nemcsics Antal-Lengyel Imre-Zimmer Károly: A Bala-tonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállítása. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 11. 1972. 149–194.

⁶¹ Juan Alberto Cabello Colini (1945–), régész. Egyetemi tanulmányait 1965–1970 között az ELTE Régészeti Tanszékén végezte. 1975–1992: az OMF Tudományos Osztályának kutatója, 1992–2007: az ÁMRK Kutatási Osztályának munkatársa, 2000-ig vezetője. Egyebek mellett a vámosatyai református templom, a tari Szent Mihály-templom és a középkori udvarház, a pácini kastély, illetve a siklósi és a vámosatyai vár ásátásán, falkutatásán dolgozott.

⁶² Juan Cabello-Dávid Ferenc-Wehli Tünde-Derdák Éva-Bérci László-Sedlmayr János-Szekér György: *A tari Szent Mihály-templom és udvarház*. (Művészettörténeti Füzetek, 22.). Technikai szerk. Szabó Júlia. Budapest, 1993.

⁶³ A templom kutatására 1966-ban, helyreállítására 1970–1971-ben került sor: Valter Ilona: A zalaszentmihályfai középkori templom régészeti kutatásainak eredményei. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 241–245.; H. Vladár Ágnes: A zalaszentmihályfai templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 17. 1973. 30–35.

⁶⁴ Valter Iona: *Boldva, református templom. Régészeti dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25119. Vö.: Uő: *Boldva. Református templom*. Budapest, 1998.

19. Valter Ilona és Koppány Tibor a zalaszentmihályfai templom kutatásán 1966-ban.

© Valter Ilona

református templomból kibontottuk a 12. századi román kort. Óriási munka volt. Ági rendkívül szerény, nem szokta magát előtérbe helyezni, de szerintem ez az egyik legjobb munkája.⁶⁵ Téglatemplomról van szó, ezért a helyreállítás során az eredetitől eltérő téglát alkalmazott a kiegészítésekhez. Ez az egyetlen megmaradt keleti toronypáros román kori templomunk, aminek az északi tornya eléggé lepusztult, de Ági ezt jelezve visszaadta az épület eredeti szerkezetét. Szerencsére református templomról van szó, így nemigen tiltakoztak, hogy lecsupaszítottuk a belsejét. Itt is tele voltam egyetemi hallgatóval, és itt is előkerült egy csodálatos lelet. A szentélyben találtunk egy sírt, ami egy 1563-as éremmel keltezhető; egy kislány sírja, akinek a teljes reneszánsz öltözete⁶⁶ épségben megmaradt. Nagyon mélyre ásták, így a vállfűző, a selyemszoknya és az összes ékszer, a fején a vendéghaj, azon az arany boglárok és a tüllfátyol is megmaradt. Amikor előkerült egy része, leállítottam a munkát, és nyár közepén följöttem, hogy pesti restaurátort keressek, aki kibontja. Nagy Katalin⁶⁷ jött le az Iparművészeti Múzeumból, kibontotta a leletet, és felszedtük, ahogy azt *in situ* fel kell

⁶⁵ A helyreállításra 1978–1982 között került sor: H. Vladár Ágnes: Boldva, ref. templom helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 32. 1983. 60–62.

⁶⁶ Nagy Katalin: A boldvai református templom XVI. századi sírleletének restaurálása. *Múzeumi Műtárgyvédelem*, 5. 1978. 101–125.; Katalin Nagy: Die Tracht eines vornehmen ungarischen Mädchens aus dem 16. Jahrhundert. Restaurierung und Rekonstruktion des Boldvaer Fundes. *Ars Decorativa*, 7. 1982. 29–81.

⁶⁷ E. Nagy Katalin (1942–), textilrestaurátor. Évtizedeken át a budapesti Iparművészeti Múzeum munkatársa, számos kiállítás kurátora.

szedni. Bevitték az Iparművészeti Múzeumba, ahol a restaurátor csapat helyreállította. A ruháról még a szabásmintát is le lehetett venni. Aztán sikerült megfejtennem, ki volt ez a kislány: a Rátót nemzetség egyik ága volt a Putnoki család, és ebben az időben Putnoki Imre, a kislány nagypapa királyi kamarás volt. Szegény lány tizenhárom éves korában halt meg, Lengyel Imre megállapítása szerint valamilyen fertőző betegségben. Találtunk mellette egy sírt, amelyben egy férfi feküdt. Töredékesen megmaradt sírköve a felirata szerint Basó Mihály Borsod megyei tisztségviselő sírját fedte, aki a kislány nagybátyja volt. A sírkövet Rákos Péter diplomamunkájának keretében restaurálta. Az antropológiai vizsgálat is igazolta a vércsoportjuk alapján, hogy rokonok, tehát biztos, hogy a leány a Rátót nemzetség tagja volt. A lelet elég nagy szenzációnak számított, nagyon szépen megjárta fél Európát kiállítások formájában, jelenleg pedig az Iparművészeti Múzeumban őrzik.

A Tudományos Osztály ebben az időszakban már Hokkyné Sallay Marianne vezetésével dolgozott, aki Entz Gézától vette át a stafétabotot, és – ahogy említettem – mindentől megóvott bennünket. Régészként ekkor még főleg az én generációm dolgozott a hivatalban, azonban Czeglédy Ica a diósgyőri vár feltárása után elhagyott bennünket, ahogy Pamer Nóra is elment a Műszaki Könyvkiadóhoz. Kozák Évával és Gerőné Sándor Máriával maradtunk, Kozák Karcsi felügyelete alatt. Szegény, ő addigra teljesen begőzölt, mivel rettenetes kisebbségi érzés munkált benne. Nagyon szegény családból jött, és nem tudta magát utolérni; szakmailag igen, de kulturálisan nem jutott el a saját maga által elvárt szintre, amiből önostorozás és temérdek keserűség fakadt. Nagyon sok rossz percet okozott nekünk. Akkor már ott volt Feld Pista,⁶⁸ illetve Juan Cabello. Egy időben velük ültem egy szobában, és bocsánat, de mindig nevettünk szegény Karcsin, mert nem lehetett másképp elviselni. Aztán elment nyugdíjba, és ez a dolog rendeződött. Marianne engem választott helyettesének, de én tulajdonképpen csak a szakmai dolgokat intéztem, ugyanis Entz Géza rám hagyományozta a hivatal képviselőjét a hazai régész szakma felé. Az Ásatási Bizottságban és az Akadémia Régészeti Bizottságában ültem évtizedekig. Mindkettő, de főleg az előbbi rengeteg munkát adott, mert nemcsak azzal járt, hogy elbíráltuk az ásatási engedélyeket, hanem el kellett menni megnézni az ásatásokat, úgyhogy a kiszállások száma jelentősen gyarapodott. A hivatal életében vezetői szinten tehát nem kellett részt vennem, azt Marianne intézte. Kizárólag szakmai tevékenységet végeztem: a hivatal képviselőjét a tudomány felé, valamint a saját tudományos munkámat.

Juan és Feld kész szakemberek voltak, nagyon jó kapcsolatban voltunk. Főleg Juannal: én Pásztón ástam, ő Taron, úgyhogy a kamaszcsapatainkkal állandóan látogattuk egymást. Juannak akkor volt a negyvenedik születésnapja, és meghívott bennünket egy csirkepartira. Bejött többször a pásztói kovácshoz, hogy csináljon neki egy olyan szerkentyűt, amivel forgatni lehet a csirkéket, de se a kovácsnak, se Juannak

⁶⁸ Feld István (1951–), régész, történész, egyetemi tanár. 1975-től 1987-ig az OMF, 1987-től 1995-ig a BTM munkatársa. 1995-től a Miskolci Egyetem Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszékén, 2004-től az ELTE Régészet Tanszékén tanít. Utóbbinak 2006 és 2017 között tanszékvezetője. Fő kutatási területe a középkori és a kora újkori Magyarország vár-, erődítés- és kastélyépítészete, városi lakóházai, anyagi kultúrája.

20. A Rekviem egy kastélyért című kiállítás megnyitója az OMF székházában. Balról: Valter Ilona, Pamer Nóra, Horler Miklós, Hokkyné Sallay Marianne. © Valter Ilona

nem volt ebben kellő tapasztalata, és nem gondoltak bele, hogy azt nem szabad olyan magasra rakni, mert a tűz alul van, a csirkék meg fölül. Így aztán, amikor oda-mentem az éhes kamaszcsapattal, csak forgatták-forgatták a csirkéket, de azok nem akartak megsülni. Azt hiszem Schőner Lonca fia is ott volt, akinek volt egy oldal szalonnája, így a végén azt ettük meg. De Juant rendesen megünnepeltük. Nagyon jó viszonyban voltam vele, nem volt nehéz, mert egy mediterrán, laza figura, egyben jó szakember. Hozzám ez igazán közel áll, szeretem az ilyen típusú embereket. A múltkor felhívtam, és egy óra hosszát értekeztünk, megbeszéltük, mi van velünk, hogy így megöregedtünk.

- Rá se ránts, én vagyok az idősebb, én már csak tudom - mondtam.

Nem nagyon hiszek azoknak, akik azt ecsetelik, mennyi szépség van az öregkorban, mégis, alapjában véve nem olyan nagy baj, hogy még itt vagyunk. Éppen tegnapelőtt temették Sándor Marit, előtte való héten pedig Garam Éva barátnőmet. Ő volt a legjobb barátnőm, akivel együtt felvételiztünk, és kimondani is borzasztó, hogy hatvanhat évi barátság után elveszítettem. Piszokul megviselt, ezt nem lehet csak úgy lenyelni, de hát ez az élet rendje, eljutottunk abba a korba, amikor ezt természetesnek kell venni.

FDE: Milyen emlékeket őriz Tóth Sándorról?

VI: A legjobbakat. Tóth Sándor nekem nagyon jó barátom volt. Messzebről kezdem. Nyolc évig laktam albérletben, amiből a végére már teljesen elegendő volt. 1969-ben járunk, amikor egyszer lementem Pásztóra, és a legnagyobb megdöbbenésemre kaptam egy értesítést. Fél tízkor megérkeztem a vonattal, és azzal vártak az

állomáson, hogy tíz órára menjek be a postára, mert a személyzetiről föl fognak hívni. Föl is hívtak, hogy közöljék: három hónapra Egyiptomba küldenek ösztöndíjjal. Hanzi⁶⁹ feleségével,⁷⁰ egy, a kivitelezésen dolgozó Korányi Attila⁷¹ építész kollégával, illetve Gáspár Lacival,⁷² a Visegrádi Építészvezetőség tüneményesen aranyos kivitelezőjével négysben mentünk ki. Olyan szerencsénk volt, hogy a repülőtéren összeháldtunk Simon Robi⁷³ egykori török-perzsa-arab szakos évfolyamtársammal. Ő szinte évente járt Kairóba, és mikor megtudta, hogy oda utazunk, a megérkezésünk után rögtön szerzett nekünk egy négyszobás lakást, amit kibéreltünk. Úgyhogy főbér-lő életemben először Kairóban voltam. Remekül megvoltunk, és csodálatos három hónapot töltöttünk Egyiptomban. Egy hónapon keresztül utaztunk Alexandriából egészen Abu Szimbelig, méghozzá magyar vonattal (ezt a kalauzok mindig külön elmondták, mikor kiderült, hogy magyarok vagyunk). Eszméletlenül érdekesek voltak a műemlékek és maga az arab világ is. A két hónapos kairói ottlétünk során Robival sokszor önállósítottuk magunkat. Nyugodt szívvel elmentem vele bárhová, mert ha zűrösebb helyre keveredtünk, azonnal elkezdte skandálni a Korán egyik szúróját, és átalakultunk egy imádkozó csapattá, amivel minden lehetséges problémát leszerel-tünk. Továbbá beírtak bennünket az egyetemre, az ösztöndíjunk pedig majdnem annyi volt, mint egy ottani professzor fizetése. Nagyon jó dolgunk volt, ráadásul kaptunk egy igazolványt, amivel bármikor ingyen bemehettünk az ország bármelyik múzeumába. Nekem úgy kezdődtek a kairói reggeleim, hogy felkerestem a mellettünk lévő Nemzeti Múzeumot, és üdvözöltem a kedvenc szobraimat.

Miután ebből a csodavilágból hazajöttem az albérletembe, az egyik ismerősöm, a BUVÁTI mérnöke közölte, hogy épp emeletráépítéseket terveznek az 1956-ban épült Villányi úti téglapületekre. Utánanéztam, mit lehet erről tudni, és, milyen érdekes, Komjáthy Attilával – aki akkor nősült, az apósa pedig az egyik ilyen ház harmadik emeletén lakott – egyszerre jelentkeztünk be az akkori igazgatónál, Merényi Ferenc-nél, hogy itt van egy generáció, aminek lakásra lenne szüksége. Ránk bízta az ügyet,

⁶⁹ Sedlmayr János

⁷⁰ Sedlmayrné Beck Zsuzsanna (1932–), Ybl-díjas építészmérnök, várostervező. 1955-től nyugdíjba vonu-lásáig a VÁTI tervezője, majd műteremvezetője.

⁷¹ Korányi Attila, építész, az OMF főépítészvezetője. Részt vett többek közt az Epreskert Kálvária, a székesfehérvári Oskola utca 6. vagy a kézdiszentléleki Perkő-kápolna helyreállításában. Foglalkozott a műemlék-helyreállítások kivitelezési gyakorlatának korszerű eljárásaival, melyhez ld.: Korányi Attila – Pomozi István: Tapasztalatok és korszerű eljárások a műemlékhelyreállítások kivitelezési gyakorlatában. *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 341–350.

⁷² Gáspár László (1947–), építészmérnök. Az OMF Szombathelyi, Székesfehérvári és Visegrádi Építés-vezetőségének művezetőjeként számos kiviteli munkát vezetett (pl. Simontornya, vár; Székesfehérvár, volt megyeháza és Oskola utca 6.).

⁷³ Simon Róbert (1939–), történész, orientalista, műfordító. Ösztöndíjaként hosszabb időt töltött el a kairói Al-Azhar egyetemen, majd Tunéziában. Fő kutatási területe az iszlám kialakulása, a Korán kelet-kezéstörténete, valamint Goldziher Ignác munkássága. Neki köszönhetjük a Korán magyar fordítását, továbbá a perzsa irodalom magyarországi megismertetését.

és 1971-ben már be is költözhattünk. Lépcsőházanként négy lakást alakítottak ki ezekben az emeletráépítésekben. Mellettem lakott Nagy Ferencné, a mindenkori titkárnő, akit még Gólya elvtárs⁷⁴ hozott ide – csodálatos ember volt és nagyon jó szomszéd –, a nagy lakásban pedig Mende Ferenc. Tehát szabad volt a negyedik, kisebb lakás, Tóth Sanyi pedig éppen nősült. Akkor még nem ápolunk baráti viszonyt a feleségével, Pajorin Klárral,⁷⁵ de jóban voltunk, ezért azt mondtam neki:

– Nincsen lakások, mellettem viszont itt áll egy üresen. Sanyi miért nem jelentkez rá? Hol fogtok lakni?

– Nem tudom.

Előszedtük Sanyit, és egy este addig nyaggattuk, míg végre hajlandó volt legalább annyit foglalkozni a dologgal, hogy bejelentkezett Komjáthy Attilánál, illetve annál a bizottságnál, amelyik elosztotta a lakásokat. Ötvenkét lakás épült ezen a lakótelepen, amiből tizenhat volt a hivatalé. Nem tudom, hány gyerek született ide ezt követően, de a világra jöttükben egész biztosan szerepet játszott, hogy Attilával elintéztük a lakáshoz jutást. A kis lakást végül Tóth Sanyi kapta meg, így ott laktunk együtt, éveken keresztül. Nagyon jó barátok voltunk vele is és a feleségével is. Tudom, hogy rengetegen imádták őt, méghozzá teljes joggal. Rendkívül kedves ember volt. Elmesélek egy történetet, ami megvilágítja a jellemét. Egyszer Entz Géza elküldött bennünket egy felvidéki tanulmányútra. Csodálatos volt, Sanyival összeállítottuk a kétheti programot, valamint kaptunk a szlovákoktól egy „Pistá” nevű sofőrt, aki körbevitt minket autóval. Egyik este együtt vacsoráztunk a hotelszobában, én pedig megvágta a kezemet, de úgy, hogy ömlött belőle a vér. Erre Sanyi, aki soha nem szerette kimutatni az érzéseit, szigorúan rám szólt:

– Mutasd a kezed! Mit csináltál vele?

Elég félénken mutattam neki a kezemet, mire gondosan és borzasztó szakszerűen bebugyolálta, bekötözte.

– Nagyon szépen köszönöm!

– Ne köszönd! Nem kell ezt megköszönni.

Minden érzelemnyilvánítást elutasított, miközben egy végtelenül jószívű ember volt. Ugyanezen az úton megmutatta, milyen üdvözlőlapokat fog küldeni Klárinak. Ezek a fotók nekem is nagyon tetszettek.

– Sanyi, ezek gyönyörű szép képek.

– Szépnek csak szépet küldök.

Én maximálisan elismertem Tóth Sanyi szakmai precizitását. Kiváló meglátásai és remek szeme volt, ráadásul borzasztóan jól tudott bánni a hallgatókkal; azt leszámítva, hogy köztudomásúan óráig tartott egy-egy vizsgálja, amitől rettegetek a fiatalok. De megérte nekik, mert rengeteget tanultak tőle. Borzasztóan sajnáltam, amikor

⁷⁴ Gólya József (1913–1982), kőművesmester, az MKP, majd az MDP tagja, az OMF első igazgatója (1957–1965).

⁷⁵ Pajorin Klára (1942–), irodalomtörténész. Az MTA, majd az ELKH Irodalomtudományi Intézete Reneszansz Osztályának tudományos főmunkatársa. Fő kutatási területe a 15. századi magyarországi humanista irodalom.

a veszprémi székesegyházban folytatott kutatásait leállították.⁷⁶ Az akkori püspök⁷⁷ (még nem volt érsek) komoly hatást gyakorolt a műemlékesekre, így Dercsényi Dezső megmondta Sanyinak, hogy abba kell hagynia az ásatást.

Dercsényi egyébként mindig megvédett bennünket. Óriási szerencsénk volt azzal a nagy hármassal, amit Gerő Lászlóval és Entz Gézával alkottak. Ebben az időszakban egy védőernyőt jelentettek nekünk, ráadásul rengeteget tanultunk tőlük. Mindig megállapítjuk, hogy alapjában véve szerencsésnek mondhatjuk magunkat. Most is, mikor találkoztunk Loncával Sándor Mari temetésén, az utána tartott kis agapén épp arról beszélgettünk, hogy hálát adunk az Istennek az életünk alakulásáért. Öröm volt ebben a hivatalban dolgozni, és nem csak számomra, amint az a többiek beszámolóiból is érződik.⁷⁸ Jó volt bejönni, az ember egy baráti közösségbe érkezett. Reggel megittuk együtt a kávé, megbeszéltünk mindent. Az idősebb és a fiatalabb kollégák között sem volt súrlódás. Természetesen nem alakulhat ki egészen szoros barátság minden ember között, de abból a fiatalabb társaságból a legtöbb kutatóval, Lászlay Judittal, Haris Andreával, Benkhard Lillával⁷⁹ nagyon jó volt a kapcsolatom. Én főleg Andreával szerettem együtt dolgozni. Nagyon kedvelem, és szakmailag is őt tartom az egyik legjobbnak. De Juanal vagy Feld Pistával is jóban voltunk. Amikor a férjem nyugdíjba ment a Régészeti Tanszékről, felmerült, hogy ki legyen az utódja tanszékvezetőként. Szabó Miklós⁸⁰ intézetigazgató megkérdezett minket, és egymástól függetlenül Pistát javasoltuk. Én láttam őt a miskolci egyetemen a növendékei körében, ezért teljesen nyugodt lelkiismerettel mondtam Miklósnak, hogy Pista nemcsak szakmailag kifogástalan, hanem azt is érdemes megnézni, hogyan foglalkozik a hallgatókkal. Oda is vették, és ő lett András utódja. Professzornak nem nevezték ki, de tanszékvezető docensnek igen. Nagyon jól csinálta a régészeti képzést, gyakorlati munkára is el tudta vinni a hallgatóit, és sokat kirándult, foglalkozott velük. Tehát vele is nagyon jóban voltunk. A legutolsó időszakban, a '90-es években némileg lazult ez a közeg, mert az akkori fiatalok, Győr Attiláék⁸¹ generációja és köztünk már nagyon nagy volt a különbség.

⁷⁶ Tóth Sándornak 1974-ben kellett befejeznie a veszprémi székesegyház kutatását, melyhez ld.: Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 19/20. 1994. 327.

⁷⁷ Kádár László, aki 1974–1975 között apostoli kormányzóként igazgatta a veszprémi egyházmegyét. Ld.: 19. jegyzet.

⁷⁸ A magyar műemlékvédelem interjúkban. *Enigma*, 29. 2022. (2023). No. 113.

⁷⁹ B. Benkhard Lilla (1951–), régész. 1969-től az OMF Tudományos Osztálya régészeti csoportjának a rajzolója. 1972–1983: a tervtár munkatársa, 1979-től a vezetője. 1982-től a hivatal tudományos kutatója. Első önálló munkája a grábóci görögkeleti szerb kolostortemplom ásatása volt, amelyet számos középkori eredetű templom mellett többek közt a bajnai Sándor-Metternich-kastély kutatása követett. 1983 óta Kőszeg műemlékeinek tudományos kutatója, a készülő nagytopográfia egyik szerzője.

⁸⁰ Szabó Miklós (1940–) régész, az MTA tagja. 1968–87 között a Szépművészeti Múzeumban osztályvezető, majd főigazgató-helyettes. 1973-tól a budapesti tudományegyetem ókori régészeti tanszékének oktatója. 1991–1999 között rektorhelyettes, majd rektor. 1994 és 2005 között az ELTE BTK Régészeti Intézete igazgatója is volt.

⁸¹ Győr Attila (1969–), művészettörténész. 2001–2012: az OMvH, majd a KÖH Védési Osztályának vezetője, 2012–2015: a Forster Központ Tudományos Főosztálya vezetője.

FDE: Meséljen egy kicsit a zsámbéki premontrei prépostsági templomrom kutatásáról, és arról, mit gondol a jelenlegi kiépítési törekvésekről?

VK: A zsámbéki rom állapota a '80-as évekre erősen leromlott. Román András 1986-ban fölvetette, hogy mivel közeledik Möller István⁸² helyreállításának (1889) századik évfordulója, ebből az alkalomból kéne valamit tenni vele. A tervtanács bevette a munkatervbe a zsámbéki rom újabb helyreállítását és az azt megelőző hitelesítő ásatást. Utóbbival engem bíztak meg, és a munkák 1986–1991 között⁸³ lezajlottak. A domb nagy részét – a kolostor és a templom területét teljesen, de a körülötte lévő részeket is – föltártuk, ám ezt megelőzte egy szélesebb körű eszmecsere, amelynek során mindenki elmondhatta a véleményét. Marosi Ernő írta le hivatalosan, hogy mire kell figyelnie a hitelesítő ásatásnak. Mindenben igaza volt, és azt mondhatom, hogy az általa leírtak valamennyi pontját sikerült teljesítenem. Nemrég pedig lerakhattam az asztalra a mindenre kiterjedő dokumentációt: 2023. június 8-án, az Ünnepi Könyvhéten megjelent a 3 kg 20 dkg súlyú (az egyik unokahúgom megmérte), 591 oldalas könyv.⁸⁴

A kötet összeállításakor munkatársakkal dolgoztam együtt. Kiválasztottam azokat a témákat, amelyekbe fölösleges lett volna beleásnom magam, mikor nem értek hozzájuk. Így Bozóki Lajos,⁸⁵ aki szintén sokat foglalkozott a templommal, megírta a művészet-történeti részt, egy fiatal antropológus⁸⁶ feldolgozta az antropológiai anyagot. Egy ifjú régésznek,⁸⁷ aki a premontrei rend építészetéből szeretne doktorálni Feld Pistánál, már az ásatás és a feldolgozás előtt odaígértem a kolostor területén előkerült régészeti anyagot, amit ő most szépen megírt, levéve a vállamról ezt a terhet. Vajda Jóskaék⁸⁸ 1990-es

⁸² Möller István (1860–1934), építész, egyetemi tanár, 1927-től az MTA levelező tagja. Egyetemi tanulmányait Karlsruheban és Bécsben végezte. A MOB építészeként a nevéhez fűződik többek közt a zsámbéki templomrom konzerválása, a vajdahunyadi vár és a gyulafehérvári székesegyház helyreállítása. 1915–1934: a műgyetem Középkori Műépítéstan Tanszékének tanára.

⁸³ Valter Ilona: Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei prépostsági romban 1986–1991. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2. 1991. 1. 24–28.

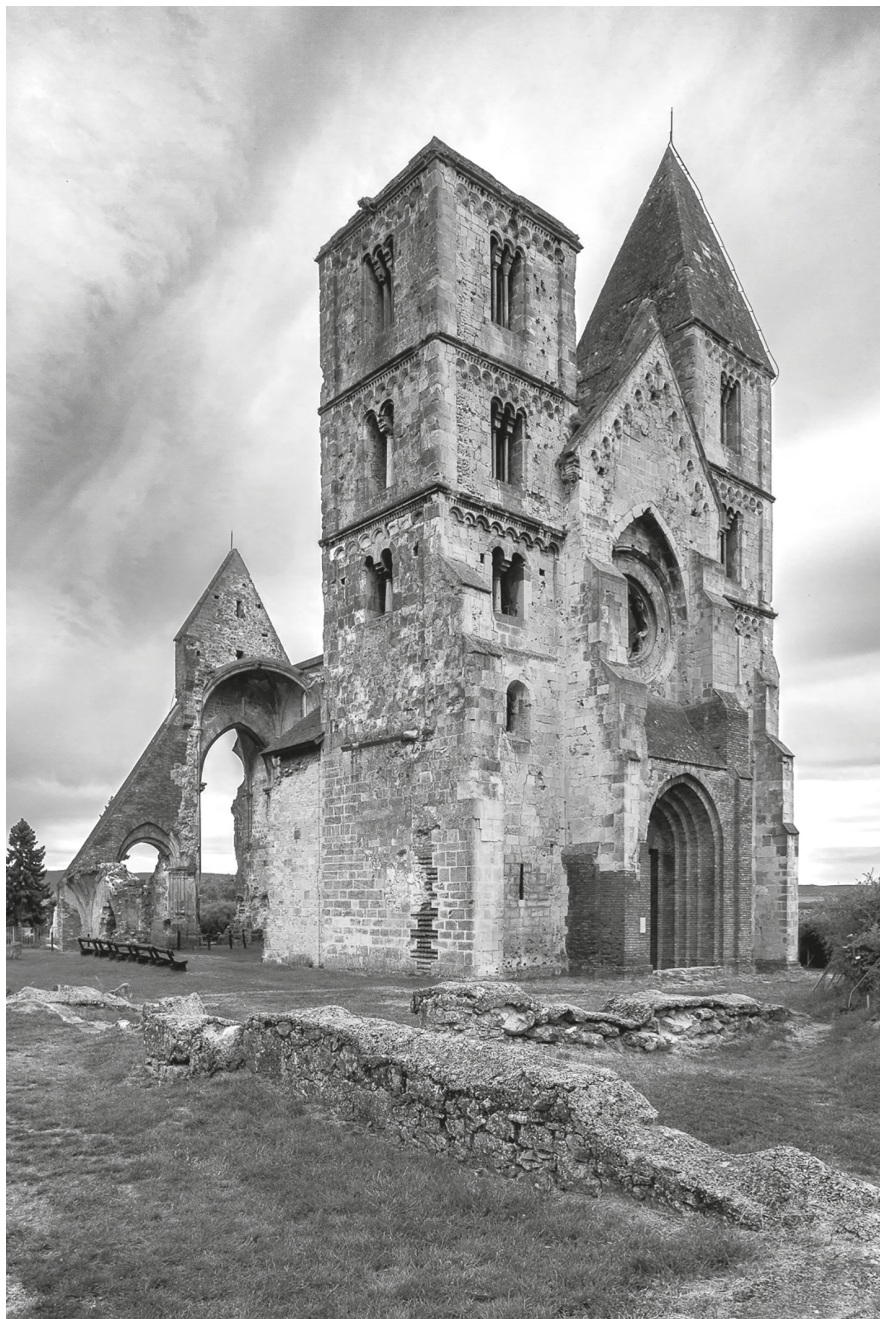
⁸⁴ Valter Ilona: „Tekintsd e művet, Isten”. *A zsámbéki premontrei templom és kolostor története*. Budapest, 2023.

⁸⁵ Bozóki Lajos (1959–), művészettörténész. 1993-tól az OMvH, a KÖH és jogutódjainak tudományos kutatója. Szakmai érdeklődése középpontjának a középkor és a várak építésze áll. A visegrádi Fellegvár és az Alsóvár mellett többek közt az egervári kastélyt, az egri érseki palotát, a zsámbéki premontrei prépostsági templomromot, valamint a belpátfalvi ciszterci apátsági templomot kutatta.

⁸⁶ Hajdu Tamás (1978–), biológus, antropológus, egyetemi tanár. 2009-től az ELTE Biológiai Intézet Embertani Tanszékén tanít, 2022 óta tanszékvezető egyetemi docens. 2019–2021: a Természettudományi Múzeum Embertani Tárának segédmuzeológusa, majd muzeológusa. Fő kutatási területe a Kárpát-medence különböző régészeti korszakaiból származó temetkezések embertani leletanyagának populáció-történeti szempontú vizsgálata.

⁸⁷ Zsiga-Csoltkó Emese, régész, muzeológus, az MNM Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóságának munkatársa.

⁸⁸ Vajda József (1954–), építőmérnök, geodéziai automatizálási szakmérnök. 1990-től a Fotogrammetria Kft. Műemléki és Régészeti Mérnöki Dokumentációs Iroda műszaki igazgatója. 1998-tól a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem előadója. 2004-től az ICOMOS MNB Építészeti és Régészeti Örökségek Dokumentálása Szakbizottságának elnöke.

21. A zsámbéki templomrom északnyugat felől © Nyirkos Zsófia felvétele, 2022. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 243.750D

csodálatos felmérései után most Fehér Krisztáék⁸⁹ is készítettek egy háromdimenziós térszkennelést, valamint ugyanezzel a lézerszkennelésű módszerrel felmérték a kőtár köveit, majd összefoglalták a tanulságokat – ez is egy remek dolog. Azon kívül a templom olyan helyzetben van, hogy a déli fele teljes egészében helyreállítható, ezért Szőke Balázs⁹⁰ – minden adatot összeszedve – nagyon szép elméleti rekonstrukciókat szerkesztett.

Mi a véleményem a tervpályázatról? Anyagilag ennek a könyvnek a hetven százalékát a premontrei rend viselte, harminc százalékot az Akadémiától kaptam nagy nehezen. Tehát eléggé a premontreiekhez vagyok kötve, és addig, amíg meg nem jelent, nem óhajtottam – de nem is tudtam volna hol – véleményt nyilvánítani. A zsámbéki plébános, Holnapy Dénes Márton,⁹¹ aki premontrei szerzetessége előtt kitűnő műemlékes építész volt, és széleskörű ismeretsséggel rendelkezik a szakmában, a tervpályázatot megelőzően összeállított a csapatával egy előkészítő anyagot. Akkor egyszer engem is meghívtak Zsámbékra, és elmondtam, hogy itt is, ott is, amott is kellene még ásni, és az esetleges eredményekre építeni. Az ellen, hogy a templomot lefedjék, tulajdonképpen nem tiltakozom, mert én igazán nyomon követtem, mennyire romlik az állapota, és előbb-utóbb nem lehet megúszni azt, hogy tető kerüljön rá.

A magam részéről teljesen kétségbe vagyok esve, hogy a premontrei rend – egy volt műemlékes építész közreműködésével – modern kolostort szeretne építeni a középkori romokra, amibe fölköltöznének, mellé pedig egy látogatóközpontot. Arra a dombra, amelyet délről a betelepülő svábok által létesített pincék, a kolostor északi részén pedig középkori pincék „gyengítenek”. Ugyan mi a helyreállításunk alkalmával felkértük Sávolgy István mélyépítő mérnököt, aki felmérte a pincéket, és megtervezte boltozatuk megerősítését.⁹² Kremnicsán Ilona is készített ilyen terveket, majd a kivitelizők megerősítették a pincék boltozatát. Ennek ellenére ezekre nem lehet ráépíteni semmit, azon kívül, ha valamit ráépítenek a kolostorromra, azzal megsemmisítik a középkori maradványokat. Másutt egy darab középkori falat is óvunk, itt pedig felvállalnák a teljes kolostor megsemmisítését (ugyanis az az építész, aki erre a munkára vállalkozik, nem tud mást csinálni).⁹³ Nyilvánvalóan minden porcikám tiltakozik ez ellen, csak nem tudom, kivel kellene együtt tiltakozni, hogy az hatásos legyen. Most, amikor megjelent a könyv, felhívtam Holnapy Dénes Márton. Mondtam neki:

– Márton atya, ez valami borzasztó. Maguk olyasmit szeretnének, ami teljesen megsemmisítené a középkori kolostort.

⁸⁹ Fehér Krisztina, építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök, a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területe: középkori épületek geometriai és szerkezeti összefüggései, történeti épületek felmérése, műemléki épületkutatás.

⁹⁰ Szőke Balázs, történész, művészettörténész. Fő kutatási területe a középkori templomok boltozatai és azok rekonstrukciója.

⁹¹ Holnapy Dénes Márton OPraem (1962–), premontrei szerzetes. 1995-ben tett örök fogadalmat, 1996-ban pappá szentelték, 1997-től zsámbéki plébános.

⁹² Valter 2023. i. m. 548–550.

⁹³ A tervpályázatra huszonhárom pályamű érkezett. A győztesnek ítélt terv is a kolostor északi részének falaira kívánja felhúzni az új épületet.

Azt válaszolta, hogy szerintem nem lesz belőle semmi, mert nem kapnak majd pénzt rá. Adja az ég. Ez a véleményem róla – nem is lehet más.

Egyébként Mezős Tamás is megkeresett, hogy ők szintén pályáznak, és kérte, legyenek a konzulensük, de én ehhez a tervhez nem adok tanácsokat. Aztán egy másik csapat is felhívott ugyanezzel a kéréssel. Mondtam nekik is, hogy eddig sem kérdeztek meg, csak egyszer, amikor a dokumentációt összeállították, és akkor sem hallgattak rám. Akkor most miért adjak tanácsot ahhoz, hogy az én kolostoromat elbontsák (mert nem tudnak vele mást csinálni)? Nagyon remélem, hogy tényleg nem lesz rá pénz, mert nem tudom elképzelni, hogy oda valami jót tudnának tervezni. Tönkretennék az egész csodát. Ha egy tetővel látnák el a templomromot, az még nem lenne olyan borzasztó, amennyiben megfelelne a célnak, és valóban megvédené az emléket. Viszont ehhez a hiányzó északi falat ne a '60-as években az Építészeti Tanszék által tervezett és a premontreiek által csodált, egyébként borzasztó üvegkiegészítéssel⁹⁴ lássák el. Akkor inkább építsék meg téglából vagy valami másból azt a falszakaszt, aminek a tetőt kell hordoznia. Ha pedig ezt nem teszik meg, akkor is vannak további lehetőségek. Valószínűleg igaza van Deák Zolinak,⁹⁵ illetve Osgyányi Vilinek⁹⁶ abban, hogy mindig lehet újabb és újabb vegyszereket találni, amelyekkel ideiglenesen konzerválhatók ezek a faragott kövek – és a kváderek. Mert nemcsak az előbbiekről van szó, hanem szép lassan a kváderkő is morzsalékkossá válik, és szétmállik, ha savas eső esik rá.

A könyvben leírtam az egykori helyreállításunkat, az annak során követett elveinket, hogy mik voltak Sedlmayr János, a helyreállítás tervezőjének célkitűzései, és ebből mi valósult meg.⁹⁷ 1986 és 2000 között legalább annyit sikerült elérnünk, hogy Vándor Andris szakvéleménye⁹⁸ alapján statikailag biztosítottuk a templom állagát;

⁹⁴ A zsámbéki templomrom helyreállítási tervét az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tervezői készítették Pelikán József és Pogány Frigyes egyetemi tanárok közreműködésével, melyhez ld.: *Műemlékvédelem*, 5. 1961. 187–188. Ld. még: Lővei Pál: A zsámbéki rom műemléki védelmének története. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 54.: „A tervezés szintjéig jutott el 1960-ban a romtemplom acélszerkezetű üveg védőtetővel történő lefedése, az ötlet nem aratott osztatlan sikert.”

⁹⁵ Deák Zoltán (1951–), építészmérnök. 2011-ig az ÁMRK Építészeti Osztályának vezetője. Egyebek mellett a visegrádi királyi palota 1997-től zajló felújításának, a budavári Honvéd Főparancsnokság 2012–2013-as, valamint a kőbányai Szent László-plébániatemplom 2016-os helyreállításának vezető tervezője.

⁹⁶ Osgyányi Vilmos (1951–), Munkácsy-díjas kőszobrász-restaurátor. A Képzőművészeti Főiskolán Szakál Ernő tanítványaként szerzett diplomát 1977-ben. 1973-tól 1983-ig, majd 1986-tól 1990-ig az OMF ösztöndíjas kőrestaurátoraként dolgozott. 1983-tól önálló kőszobrász-restaurátor. Tanított a budapesti Képzőművészeti Főiskolán, valamint a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen.

⁹⁷ Valter 2023. i. m. 545–551. Ld. még: Sedlmayr János: A zsámbéki templomrom helyreállítási terve. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1. 1991. 2. 29–35.; Lővei 1996. i. m. 54.

⁹⁸ Sedlmayr János-Bruckner Csilla-Vándor András: *Zsámbék, premontrei prépostsági templomrom. Előzetes helyreállítási javaslat*. Kézirat. Budapest, 1990. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 36207; Sedlmayr János-Vándor András-Kürthy Csilla: *Zsámbék, premontrei prépostsági templomrom. Déli oldal helyreállítása, I. ütem. Módosított engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1993. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 894.

még ha nem is a leggyönyörűbb formában. Az oromfalakat stabilizálták, az óriási gádorfalat – ami olyan, mint egy vitorla, mert északról fújja a szél – minden oldalról megerősítették, emellett megfelelő borítást kapott, és betonkoszorúval összefonták. Ezt a megoldást nem minden műemlékes építész szereti, de szerintem András jót akart, és jól is csinálta, mert a legfontosabbat, az állagmegóvást elérte. A toronyaljakat is stabilizálták. A zsámbéki templom nyugati részén egy Magyarországon egyedülálló szerkezet lehetett, ugyanis az első szinten északon és délen is a toronytér képezte a hajót, ami előtt egy fél boltszakasznyi kis szentély foglalt helyet, kápolnát képezve. Hogy itt misét hallgattak-e, azt nem tudom, mindenesetre ezek a terek az alapító nemzetség liturgikus igényeit szolgálhatták. Mindkét kápolnának megmaradt a tetőle nyomata, és Hanzi ezek alapján el is helyezett itt egy-egy tetőt, megóvva az addig mindig beázó és szétmálló toronytereket. Ezek a kiegészítések nem zavarják az összképet. Ha keletről nézzük a templomot, csak az látszik, hol volt a két oldalhajó tetősíkjá. Tehát ez egy nagyon jó megoldás volt. Aztán 2003-ban központilag leállították mind a zsámbéki, mind a jáki helyreállítást. Félbemaradt minden, és évekig ott rohadtak az állványok.

Ahogy mondtam, csak imádkozni tudok, hogy ne valósuljon meg ez a terv, ami teljesen tönkretenné Zsámbékot. Egyszerűen nem is értem, hogy tudnak ilyet kitá lálni. Én egyébként kedvelem a premontreieket, mert egy életrevaló rend, tele fiatal szerzetessel. Nagyon karizmatikus apátjuk⁹⁹ van, és remekül működtetik az iskolájukat. Most építenek egy nagy templomot Gödöllőn, megvan mindenkinek a helye, és hasznosan dolgoznak. A premontrei apácák pedig csodát műveltek Zsámbéken, és csodát műveltek végig a Kádár-rendszerben, titokban. Én ezt végigéltem. A rendszerváltás utáni első, most már idős apátot, Ullmann Pétert¹⁰⁰ nagyon jól ismertem, mivel korábban a Zenetudományi Intézet zenetörténészeként dolgozott mellettünk az Erdődy-palotában.¹⁰¹ A zsámbéki szőlőhegyen volt egy családi faházuk, a lánytestvérével együtt minden szombaton és vasárnap titokban ott voltak, és ő, mint fölszentelt pap, kisegítette az öreg plébánost a misézésben. Természetesen nem verték nagydobra, viszont nagyon jól jött ez a fajta segítség. A testvére pedig a hátrányos helyzetű gyerekek megsegítése végett létrehozott egy ipari iskolát, és remek közösséget épített. A környékbeli gyerekeknek most is otthont teremtenek, ebédet adnak nekik, tanulnak velük, és elindítják őket az életben. A premontrei nővérek nagyon sok jót tesznek Zsámbékkal, az ott élőkkel. Ennyit mondanék a premontreiekről. Ezeket a cselekedetet rendkívül nagyra tartom, de hogy egy építészmérnök plébánosnak eszébe jusson

⁹⁹ Balogh Péter Piusz OPraem (1971–), premontrei szerzetes, apát. 1998-ban tett örökfogadalmat, majd 2000-ben pappá szentelték. 2015-ben kormányzó perjelnek választották.

¹⁰⁰ Ullmann Péter Ágoston OPraem (1940–), premontrei szerzetes, kormányzó perjel. 1961-ben, a premontrei perjelség tagjaként, titokban belépett a rendbe, 1968-ban örök fogadalmat tett, 1972-ben, Krakóban pappá szentelték. 1978-tól az MTA Zenetudományi Intézetének munkatársa. 1990-től zsámbéki plébános.

¹⁰¹ A Zenetudományi Intézet a budavári Táncsics Mihály utca 7. szám alatti Erdődy-palotában székel az 1. szám alatti volt OMF székház közelében.

ráépíteni valamit a romokra, az egészen döbbenetes.

KG: 2002-től Ön volt a *Műemlékvédelem* folyóirat főszerkesztője. Milyen emlékeket őriz erről a munkáról?

VI: Én némileg másképp emlékszem a történetekre, mint ahogy Bardoly Pista elmondta.¹⁰² 2000-ben egyik reggel bementünk a hivatalba dolgozni Kozák Évával, és a lépcsőfordulónál vártak bennünket a Személyzeti Osztályról. Behívtak az irodába, hogy közöljék velünk, Entz Géza Antal¹⁰³ nyugdíjba küld bennünket. Ez nyilván nem az ő döntése volt, de neki kellett végrehajtania. Úgy küldtek nyugdíjba huszonkét embert, hogy azt semmilyen módon nem jelezték felénk előre. Akkor már Kata¹⁰⁴ vezette a Tudományos Osztályt, és ő sem mert szólni, hogy erre számítsunk. Nyel-tünk egy nagyot; ha elküldenek, elküldenek. Akkoriban Zsámbék befejezésén dolgoz-tam, ezzel egyidejűleg pedig már nyakig voltam a jáki munkában,¹⁰⁵ így az én életemben különösebb változás nem történt. Leszámítva, hogy amikor nyugdíjba mentem, végre összeházasodtunk Andrással. Odaköltöztem hozzá, és mondtam neki, hogy szeretném befejezni ezeket a munkákat. Vagyis a hétköznapiakon ugyanúgy dolgoztam, mint korábban.

Aztán 2000 áprilisában leváltották Entz Géza Antalt, és Cselovszki Zoltánt¹⁰⁶

¹⁰² F. Dóczy Erika-Kovács Gergely: „Elképesztő bácsik meg nénik voltak”. Interjú Bardoly István könyv-táros-szakkibibliográfussal. *Enigma*, 29. 2022. (2023). No. 113. 146-147.: „Nem volt mese, elvállaltam [a *Műemlékvédelem* szerkesztését – F.D.E.-K.G.]. Nagyon szerettem, nagyon jó volt. Ha valami problémám volt, megkérdeztem Lővei Palit, Sélysette-tet, de a szerkesztőbizottságban ülőket nem volt értelme zavarni. Egy ideig voltak szerkesztőbizottsági ülések, Katával, Iluval persze nagyon jól el lehetett beszél-getni [2010 után – F.D.E.-K.G.]. Ilu volt a főszerkesztő, ezt nem engedtem megváltoztatni [2010-ben – F.D.E.-K.G.]. Annak idején is én találtam ki az ő szerepét, amikor még Merhán Orsi szerkesztette a folyóiratot. Akkor Cselovszki feljött hozzám, és mondta, hogy vállaljam el a főszerkesztőséget. Nem vállaltam el, mert egy főszerkesztőnek mindig tekintélyes embernek kell lennie, neki kell cikket kérnie olyasvalakitől, aki másnak talán azt mondaná, hogy nem írja meg. Valter Ilu minden további nélkül kérhetett egy cikket püspöktől, politikusától vagy akadémikustól. Ha én kértem volna, valószínűleg udvariasan megköszönik a tisztességet, és elutasítanak. Így lett Valter Ilu a főszerkesztő, Merhán Orsi pedig a szerkesztő. Utána viszont belesétáltam ebbe a dologba, de azt soha nem engedtem, hogy Ilut elmozdítsák. Ő pedig ezt nagyon jól csinálta, mindig nagyon segítőkészen. Ennek ellenére nem tartot-tunk havonta szerkesztőbizottsági üléseket, hisz ment minden magától, hozták a kéziratokat, és sokszor kértünk is cikkeket.”

¹⁰³ Entz Géza Antal (1949-) művészettörténész, politikus. 1973-1990: között az MTA MKCs munkatár-sa. 1998-2000: az OMvH elnöke.

¹⁰⁴ Granasztóiné Györffy Katalin

¹⁰⁵ Valter Ilona 1990-ben kezdett el a jáki templom környezetének ásatásán dolgozni, és 2003-ban is végzett még régészeti feltárást, melyhez ld.: Valter Ilona: Régészeti kutatások a jáki műemlékegyüttesben. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 19. 1994. 1. 59-61.; Valter Ilona – P. Hajmási Erika: *Ják, bencés apátsági templom. Régészeti kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2003. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 40091.

¹⁰⁶ Cselovszki Zoltán (1959-), építészmérnök. 2000-2002 között az OMvH, majd a KÖH, 2012-2014 között a KÖH, majd a Forster Központ elnöke. 2014 óta az Iparművészeti Múzeum főigazgatója.

nevezték ki elnöknek. 1995-től Román András volt a *Műemlékvédelem* főszerkesztője, aki remekül látta el a feladatát, jól ment a lap, ám politikai okokból kifolyólag Cselovszkinak az első dolga volt elmozdítani őt. Utána felhívatott engem az irodájába, miközben már félig nyugdíjas voltam, és közölte:

– Maga lesz a főszerkesztő.

– Egy pillanat, ezt nekem át kell gondolnom, nem adok most azonnal választ, majd visszajövök.

Hazamentem, és megbeszéltük a dolgot Andrással. Nekem Román András gyakorlatilag az első közös kiszállásunktól fogva a barátom volt, és nem érdekelték a politikai nézetei. Jó szakember és jó barát volt, aki mindig kiállt mindenkiért, akiért lehetett. Ezért arra jutottunk otthon, hogy nem vállalom el a megbízatást, mert a víz sem mossa le rólam, hogy kifúrtam Román Andrást. Visszamentem, és mondtam Cselovszkinak, hogy nem vállalom. Nem nagyon tetszett neki a válaszem, de nem tudott mit tenni, mert félig már nyugdíjas voltam. Aztán eltelt néhány hónap, és egyszer csak megjelent nálam egy „küldöttség”: Merhán Orsi¹⁰⁷ – aki 2001 és 2010 között a folyóirat szerkesztője volt –, Dercsényi Balázs¹⁰⁸ és még néhányan a szerkesztőbizottságból. Azt mondták, nem Cselovszki, hanem ők kérik, hogy vállaljam el mégis ezt a megbízatást. Ők megcsinálnak mindent, de kell maguk fölé valaki, aki kellő szakmai tekintéllyel rendelkezik, és bárkitől kérhet cikket, továbbá az egészet figyelemmel kíséri, és segít, ahol tud. Erre nem lehetett nemet mondani, ráadásul engem már nem Cselovszki nevezett ki, hanem Varga Kálmán.¹⁰⁹ Amire azért büszke vagyok, mert ő mégiscsak egy szakember volt.

A *Műemlékvédelmet* tehát 2001-ben vettük át Orsival.¹¹⁰ Remekül tudtunk együtt dolgozni, teljes lelkesedéssel. Én írtam az összes köszöntőt az idősebb kollégák születésnapjára, mindenkit számon tartottunk, megköszöntöttünk. 2010-ig vittem a folyóiratot, a vége felé már nem olyan nagy lelkesedéssel, mert 2007-ben meghalt a férjem, és ez olyan időszak volt, amikor nem akartam mindenben részt venni. Mindenesetre nem emlékszem, mikor dolgoztam együtt a szerkesztésen Bardoly Pistával, mint ahogy arra sem, hogy ő ebben a 2010 előtti szerkesztőbizottságban benne volt-e – talán igen, és erre gondolt. Valóban, ahogy elmondta, nagyon kellemes szerkesztőbizottsági ülések voltak, amiken viszont se Marianne, se Kata nem ült ott soha. Az összejövetelek előtt

¹⁰⁷ Merhán Orsolya (1970–), művészettörténész, jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos munkatársa. 2001–2010 között a *Műemlékvédelem* folyóirat szerkesztője.

¹⁰⁸ Dercsényi Balázs (1940–2003), művészettörténész. 1963-tól az OMF munkatársa; előbb falkutatóként, 1973-tól pedig Veszprém, Baranya és Vas megye területi felügyelőjeként dolgozott. Sokat tett a műemlékvédelem és a hivatal népszerűsítéséért. 1982–1990: az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, 1990–1992: a Környezetvédelmi Minisztérium munkatársa. 1992-től az OMF, az OMvH, majd a KÖH nemzetközi és társadalmi kapcsolatokkal foglalkozó részlegén tevékenykedett.

¹⁰⁹ Varga Kálmán (1953–), történész, muzeológus. 1981–1987: a Gödöllői Galéria, 1987–1993: a Gödöllői Városi Múzeum vezetője. 1985-től részt vett a Grassalkovich-kastély helyreállításának és hasznosításának előkészítésében. 2002–2007: a KÖH elnöke, később a Műemlékek Állami Gondnokságának vezetője.

¹¹⁰ Az impresszum szerint Merhán Orsolya 2001-től szerkesztette a *Műemlékvédelmet*, amely 2002-től jelent meg Valter Ilona főszerkesztésében.

Orsival rengeteg kávét főztünk, majd nagyon kellemesen megtárgyaltunk mindent, és segítettem, amiben tudtam. 2012-ben bomlott fel minden. Két évvel korábban kirúgták Merhán Orsit, és Pista folytatta a szerkesztést, de abban a munkában én már nem vettem részt.¹¹¹ Furcsa volt, mert nekem senki nem mondta, hogy már nem vagyok főszerkesztő. Igaz, nem is jártam utána, akkoriban nekem ez már egy púp volt a hátamon.

Egyébként Bardoly Pista is nagyon-nagyon jó barátom már ifjúkorától fogva. A felesége¹¹² részt vett a Nagy Kati-féle restaurátor csoportnak a munkájában, amelyik az említett boldvai kislány öltözetét restaurálta; innen ered a kapcsolatunk. Akkoriban rengeteget ültem velük különféle egyeztetéseken, nagy izgalommal, mivel óriási dolog volt, hogy egy ilyen leletet restaurálják. Mostanában ehhez hasonló élményben lehetett része Pap Ildikónak¹¹³ a jáki templommal kapcsolatban. Ott tizennégy évet dolgoztam. Jákon tizennégy évig dolgoztam. A kezdeti időkből, 1991 és 1995 között egyedül tártam fel a barokk apáti ház alatt a Ják nemzetség 12. századi lakóházát meg a tornyot.¹¹⁴ Később az akkori környezettervező arra jutott, hogy a templom nedvesedését csak úgy lehet megállítani, ha az épület körül végig drénrendszert alakítanak ki. Ehhez viszont elengedhetetlen szükség volt a körülötte lévő temető feltárására, így ez lett a feladatunk. P. Hajmási Erika¹¹⁵ szombathelyi régészt kértem magam mellé, és 1997–2001 között együtt vakartunk ki 933 darab sírt.¹¹⁶ Ugyanakkor a lábunkat be nem tehetjük a templom belsejébe, vagyis ez a csemege Ildikónak maradt. Őt mi választottuk ki utódunknak, ott nevelkedett a szemünk láttára Szombathelyen, és meg voltunk róla győződve – igazunk is lett –, hogy kitűnő régész. Jákon is nagyon jól dolgozott. Az első három évben én voltam a hivatalosan felkért konzulense. Tele van a számítógépem a tőle kapott anyagokkal, mivel minden hétfőig elküldte nekem a képeket és a beszámolót arról, amit találtak. Végigéltem vele az ásatást, nagyon jól összeharagítottunk, és nagyon örülök a sikerének. Köszegen is remekül dolgozott, és fontos, hogy a megmaradt műemlékes csapat: Mentényi Klári, Benkhard Lilla, valamint

¹¹¹ 2010–16 között Valter a *Műemlékvédelem* főszerkesztője. Bardoly 2011/1-től volt szerkesztő, és nem említ olyat, hogy 2010 előtt részt vett volna a szerkesztés munkájában.

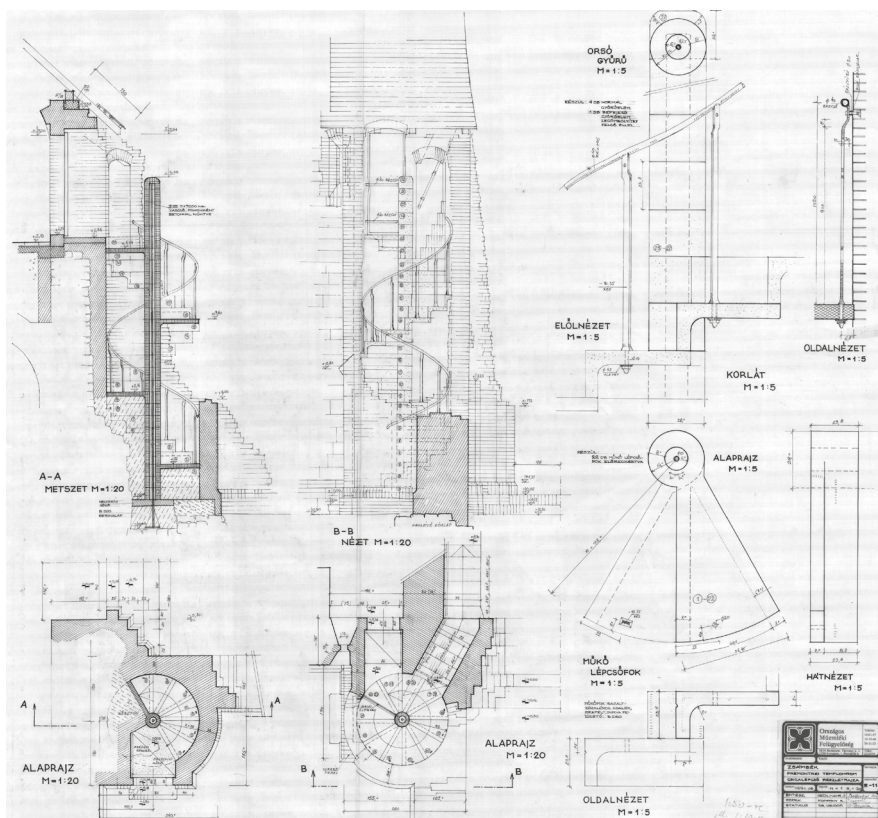
¹¹² Maros Donka (1948–1994), művészettört., restaurátor, 1966–91: Iparművészeti Múz. osztályvezető, majd az MTA MKCS-MKI tud. főmunk., a fotótár vezetője. Témái: az egyet. és magyar iparművészet története, ikonográfia, ill. a múzeum legyezőgyűjteményének feldolgozása, ld.: Maros Donka: *Bájos semmiségek. Az Iparművészeti Múzeum legyezőgyűjteménye 1700–1920*. Szerk. Bardoly István. Budapest, 2002.

¹¹³ Pap Ildikó Katalin (1977–), régész. Közel húsz éven át a szombathelyi Savaria Múzeum munkatársa. A jáki és a kőszegi templomok régészeti kutatása mellett a nevéhez fűződik például a kőszegi vár, az őriszentpéteri római katolikus templom, valamint a körmendi Batthyány-kastély ásatása.

¹¹⁴ Valter Ilona: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2005. Szerk. Fodor István. Budapest, 2005. 537–563.

¹¹⁵ P. Hajmási Erika (1950–), régész. 1974-től a szombathelyi Savaria Múzeum munkatársa, az intézményhez való csatlakozását követően önállósult annak középkori gyűjteménye. A jáki mellett részt vett többek közt a csempeszkopácsi, a pápoci és a rábgymartai római katolikus templom régészeti kutatásában.

¹¹⁶ Valter Ilona – P. Hajmási Erika: Ják, Szent György-templom. Az épület körül végzett ásatás. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13. 2003. 49–54.

22. A zsámbéki templomrom déli csigalépcső-tornyának terve © Sedlmayr János rajza, 1991. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 85276

Ivicsics Péter ott vannak mellette, és kiegészítik őt építészettörténeti-művészettörténeti kérdésekben, ha arra van szükség.

Az ember örül, ha a másinak valami jól sikerül. Mennyivel lennék én gazdagabb, ha irigykednék Ildikóra? Szerencsére meg is találta Jákon, amit kellett; a szakma és az egész magyar tudomány gazdagodott vele. Sajnos csak videón láttam a helyreállítást, de gyönyörűen sikerült.¹¹⁷ Olyan lett, amilyennek a jáki templomnak lennie kell – bár ilyen lenne a zsámbéki rom is. Ezt kívánom magamnak és a műemlékvédelemnek, utóbbinak mindemellett valamiféle kibontakozást, mert ez a mostani egy szörnyű állapot. Hála Istennek, hogy a Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ megvan, és van hova jönni sírni, illetve kutatni a gyűjteményekben. De szörnyű, hogy sehová sem fordulhat az ember, ha meg akarja akadályozni mondjuk a zsámbéki kiegészítést.

KG: Mit gondol a műemlékvédelem és a társadalom kapcsolatáról, a műemlék-

¹¹⁷ A belső felújítás 2022 tavaszára készült el: <https://epiteszforum.hu/elkeszult-a-jaki-templom-belso-felujitasa> (letöltés ideje: 2023. november 5.).

védelem társadalmi beágyazottságáról?

VI: Jelenleg vagy a korábbi évtizedekben?

KG: Először a korábbi időszak vonatkozásában kérdeznénk.

VI: Én főleg egyházi műemlékekkel foglalkoztam, tehát a falusi plébániákkal kerültem kapcsolatba. Mára köztudott, de akkor a bőrünkön éreztük, hogy a Kádár-rendszer a műemlékvédelem révén próbált felzárkózni a nyugathoz. Ezért – bár ez némileg különös volt, mégis – adtak pénzt az egyházi épületek felújítására. Ha egy templom bekerült az éves műemléki tervbe, majd megjelentünk, és kutatás címén „szétvertük”, előtte mindig elfogadtattuk a plébánossal és a faluval, hogy ezt viseljék el, mert utána viszont ingyen és bérmentve helyreállítják az épületüket, csak ki kell várniuk. Nem fogadtak minket ellenségesen, sőt, inkább támogatást kaptunk. Elég sok dolgom volt falusi plébánosokkal, és általánosságban ezt tapasztaltam. Mindannyian megoldották, hogy addig máshol misézzenek, a falusiak segítettek nekünk, rendszerint dolgoztak is az ásatásokon-falkutatásokon azokban az esetekben, amikor nem tudtuk biztosítani a segédmunkaerőt. Ráadásul a plébánosok nélkül nem tudtam volna megírni a kandidátusi disszertációm a kistemplomokról, mert az ő autóiikkal jártunk egyik helyről a másikra felméréseket végezni. Az áldott emlékü Guzsik Tamásnak¹¹⁸ megszerveztem, hogy az Építészettörténet Tanszékről toborzott csapatát – legalábbis annyi hallgatót, amennyi egyszerre befért egy Trabantba – kézről-kézre adták a papok, és segítettek nekik a felmérésben, illetve minden egyébben. A mi munkánkat is értékelték, számítottak ránk. Több helyen sokat kellett várni, mire a kivitelezők is eljutottak a helyszínre, de rendszerint megvalósultak a helyreállítások.

Ez volt az aranykor, azokkal a csodálatos építészekkel, akiknek a neve mindenki számára ismert, és akiről már beszéltem is. Elég sok nemzetközi elismerést kaptak/kaptunk, köztük több Europa Nostra díjjal. Erdei Ferivel Somogyvámoson¹¹⁹ dolgozhattam együtt, illetve én kezdtem el a szerencsi vár kutatását.¹²⁰ Nagyon jóban voltunk mi, kelet-magyarországiak, akik mindketten zempléninek vallották magunkat. Feri szülei Szerencsen éltek, és amikor ott dolgoztam, Erdei mama nagyon sokszor meghívott egy kis hazai kosztra. Hanzival is dolgoztam együtt; vele nem volt olyan egyszerű, nemigen vonta be a helyreállításba a kutatót. Jóban voltunk, de legfeljebb a tervtanácsokon nyilváníthattam véleményyt. Nem ehhez voltam szokva, mert Erdei Feri is, Lonca is megbeszélte velem mindent. Loncával Cikádort,¹²¹

¹¹⁸ Guzsik Tamás (1947–2002), építészmérnök, építészettörténész. 1971-ben szerezte meg a diplomáját a műegyetemen, és ugyanettől az évtől az intézmény tanáraként tevékenykedett. Elsősorban ókori és középkori építészettörténettel, azon belül főként a pálos rend építészetével foglalkozott.

¹¹⁹ Valter Ilona–Erdi Ferenc: Somogyvámosi templomrom. *Műemlékvédelem*, 19. 1975. 87–91.; Uók: A somogyvámosi templomrom. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 469–500.

¹²⁰ Az ásatási munkálatok 1968-ban kezdődtek, és – megszakításokkal – 1982-ben is zajlottak: Valter Ilona: *Szerencs, Rákóczi-várkastély. Ásatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1968. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25825; Valter Ilona – László Csaba: *Szerencs, Rákóczi-várkastély. Kutatási dokumentáció*, I–III. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25830.

¹²¹ Schönerné Pusztai Ilona: *Bátaszék, ciszterci kolostor. Helyreállítási javaslat (programterv)*. Kézirat. Budapest, 1996. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 36934.

a balogunyomi kistemplomot¹²² és a tornaszentandrásai templomot¹²³ csináltuk közösen. Tornaszentandrásan együtt végeztük a falkutatást, és sorsszerűnek tűnt, mikor augusztus 18-án, Ilona napján a két Ilona óvatosan bontotta egy sávban a vakolatot, majd megtaláltuk a Szent Ilonát ábrázoló freskót.¹²⁴ Nagyon büszkéek voltunk. Szóval én ehhez a fajta együttműködéshez voltam szokva, ami Vladár Ágival is teljes mértékben működött, de Hanzival nem annyira. Nagyon tiszteltem őt, nagyon kedves figura volt, remek humorérzékkel, de meglehetősen öntörvényű ember is egyben. Abban is kevés részem van, amit Zsámbékon csinált. Amikor feltártam és dokumentáltam a csigalépcső-tornyot a déli kapu mellett, természetesen átadtam neki a régészeti dokumentációt, de attól kezdve semmit nem tudtam arról, milyen helyreállítást vagy rekonstrukciót tervez. Aztán már Jákon dolgoztam, ám egyszer Zsámbékra kellett mennem egy értekezletre. Majd elájultam, mikor megláttam a felépített lépcsőtornyot.¹²⁵ Ráadásul nekem is viselnem kellett annak az ódiumát, hogy az egész ország fel volt háborodva, mit építettünk oda. Több televíziós meghallgatást tartottak, amiken Géczy Csabával, Fejérdy Tamással¹²⁶ vettünk részt. Szegény Hanzi akkor már súlyos cukorbeteg volt, ezért mindig engem küldtek helyette, nehogy rosszul legyen. Volt olyan, hogy az egyik oldalamon ült Melocco Miklós,¹²⁷ a másikon Jankovics Marcell,¹²⁸ és az egyik azt kérte rajtunk számon, amiért hozzányúltunk a romhoz, a másik azt, hogy még mindig nem építettük újjá. Majdnem megbolondultam a két vélemény között. Aztán kijöttünk az egyeztetésről, és Melocco, akivel nyolc évig, amíg ott dolgoztam, majdnem minden nap együtt kávéztunk ebéd után, azt mondta nekem:

– Rád nem haragszom annyira, amiért ezt csináltátok a zsámbéki rommal, de azt nem bocsátom meg, hogy odaadtad a dokumentációt Sedlmayrnek.

¹²² Valter Ilona – Schőnerne Pusztaí Ilona: A balogunyomi r. k. templom kutatása és helyreállítása. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998. 187–205.

¹²³ Valter Ilona: A tornaszentandrásai r. k. templom kutatása. *Műemlékvédelem*, 22. 1978. 108–118.; Schőnerne Pusztaí Ilona: A tornaszentandrásai r. k. templom helyreállítása Uo. 118–127.

¹²⁴ Valter Ilona: Schőnerne Pusztaí Ilona hetvenéves. *Műemlékvédelem*, 49. 2005. 291.

¹²⁵ A lépcsőtorny kritikájához ld.: Maria Elena Corrado: A restaurálás Magyarországon a XX. század kilencvenes éveiben. Ford. Szekeres-Varsa Vera. *Műemlékvédelem*, 45. 2001. 105.

¹²⁶ Fejérdy Tamás (Budapest, 1947–), építészmérnök. 1976-tól 2012-ig az OMF és jogutódjainak munkatársa, az OMVH elnökhelyettese. 2005–2008 között az ICOMOS nemzetközi alelnöke, 2015-től az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság elnöke.

¹²⁷ Melocco Miklós (1935–), szobrászművész. 1955-ben kezdte meg tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán. 1956 után Varsóban tanult, de 1961-ben Budapesten végzett Kmetty Jánosnál és Pátzay Pálnál. 1970-től a kecskeméti művésztelepen élt és dolgozott. 1981 óta Zsámbékon él. 1990-től a Képzőművészeti Főiskola címzetes egyetemi tanára.

¹²⁸ Jankovics Marcell (1941–2021), Kossuth- és Balázs Béla-díjas filmrendező, grafikus, könyvillusztrátor. 1981-től az Iparművészeti Főiskolán tanított. 1998–2002, majd 2010–2011 között a Nemzeti Kulturális Alap Bizottsága elnöke.

– Miklós, az ég áldjon meg, én azért kapom a fizetésemet, hogy az ásatási (műszaki) dokumentációt elkészítsem, és odaadjam a tervezőnek. Hogy képzeled, hogy ezt megtagadhattam volna?

Majd röviden lezártam a beszélgetést, mondván, ezen nincs mit tovább tárgyalni.

Visszatérve a társadalomhoz: a korábbi évtizedekben benne voltunk a közutadatban, és jó volt műemlékesnek lenni. Vidéken is úgy fogadtak bennünket, hogy tudták, segíteni akarunk, és hogy mi vagyunk az egyház egyetlen támasza, ami így is volt. Hogy most mi a helyzet? A társadalom általában kétfelé oszlik. Zsámbék esetében sincs ez másként. Azt szoktam mondani, hogy Magyarországon a focihoz és Zsámbékhoz mindenki ért, és lehetőleg mindenki pontosan ellentétes véleménnyel van róla. Ezért fel vagyok készülve, hogy a könyvemet is nagy kritika éri majd a dicséret mellett. A társadalom egy része nehezen tud mit kezdeni a kialakult helyzettel, hogy nincs megfelelő műemlékes fórum. A hivatal persze nem szeretne mindenki, főleg az egyház részéről nem, mert a műemlékvédelem nem engedte meg, hogy bármit megcsináljanak, amire most viszont már lehetőség nyílik. A társadalom műveltebb része rémülten nézi, mik történnek, hogy bármit keresztül lehet vinni, és nincs, aki ezeket a folyamatokat megállítsa. Például a nagyvázsonyi vár szörnyű helyreállítását¹²⁹ azzal a rettenetes betondobozzal és azokkal a betonívekkel. Szerintem most ez a legborzasztóbb, és ezt egy műemlékes építész¹³⁰ csinálta.

De hogy jót is mondjak: bár még csak képeken láttam, nagyon tetszik a borsi kastély¹³¹ Wittinger Zoltán¹³² tervezte helyreállítása. Biztosan elfogult is vagyok, hiszen úgy nőttem fel Sárospatakon, hogy a nagyságos fejedelem számunkra egy élő személy volt. Rákóczi szobra az iskola bejáratánál mindig tele volt virággal. 1956-ban negyedik gimnazista voltam. Nagy lelkesen felvonultunk a főutcán a párhuzamos osztályokkal meg a munkásosztállyal – a kisvasút hat emberével – Rákóczi-nótákat énekelve. Az osztályfőnökeink, mint a tyúkanyók, követtek bennünket a járdán:

– Csak ne csináljatok semmit...

Mi nem is csináltunk semmit, csak énekeltünk, a munkásosztály viszont mindeközben leverte a vörös csillagot. Így jutottunk el a Rákóczi-szoborhoz. Itt egy osztálytársam verset szavalt, amiért kirúgták, majd rögtön disszidált is Németországba.

¹²⁹ A Kinizsi-várnak a Nemzeti Várprogram keretében történt helyreállítása 2022 tavaszára fejeződött be: <https://epiteszforum.hu/mar-zajlik-a-munka-a-nagyvazsony-varnal> (letöltés ideje: 2023. november 4.).

¹³⁰ Albert Tamás, építészmérnök. Az OMF, később az ÁMRK, majd jogutódjai Építészeti Osztályának munkatársa. 1995-ben Sedlmayr János mellett dolgozva elkészítette a visegrádi Salamon-torony tetőszintjeinek helyreállítási tervét. A tervei szerint készült egyebek mellett a szigligeti, a várgesztesi és a siroki vár helyreállítása.

¹³¹ A Wittinger Zoltán tervezte helyreállítást 2022-ben ICOMOS díjjal tüntették ki. Az előzményekhez ld.: Wittinger Zoltán: A borsi kastély helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 52. 2008. 46–53.

¹³² Wittinger Zoltán, építészmérnök. Diplomáját 1994-ben szerezte meg a műegyetemen. Ezt követően az ÁMRK, majd jogutódjai Építészeti Osztályának munkatársa. Nevéhez fűződik többek közt a hatvani Grassalkovich-kastély, a mihályi Dőry-kastély, a komáromi Monostori erőd, illetve a karcsei református templom helyreállítása.

A borsi kastély szerintem jól sikerült. Tetszik még a regéci várrom eddig elkészült, visszafogott helyreállítása.¹³³ Oda kétszer is fölmásztam a botommal, és láttam, mennyire megmaradt minden, egyszerűen csak rá kellett rakni a védőtetőt. Az ablaknyílások sem pusztultak el, úgyhogy az egy hiteles beavatkozás. Füzér újból fölépített várát¹³⁴ sokan szépnek mondják, de hogy a jelenlegi állapotában mennyi eredeti részletet találunk, az már más kérdés. Továbbá borzasztónak tartom, amit a diósgyőri várral,¹³⁵ illetve a belápatfalvi ciszterci apátsági templommal¹³⁶ csinálnak. Az egri érsek¹³⁷ nem engedte meg, hogy a templomban megmaradjon annak barokk berendezése. Rudolf Mihály tervezőnek szerencsére sikerült elérnie, hogy építhetett egy, a dombba belesimuló házat, aminek az egyik nagy termébe szállítják át az eltávolított liturgikus tárgyakat, bútorokat, és abban az elrendezésben állítják fel őket, ahogyan a templomban voltak. Továbbá sikerült az érsekkel elfogadtatni, hogy ezt megelőzően restaurálják azokat. Így legalább megmaradnak a helyszínen, ami sovány vigasz, de vigasz. A templomot viszont kibelegték, még a barokk oltárt is elbontották. Ez legalább olyan szomorú, mint ami a veszprémi székesegyházzal történt, és nincs, aki szóljon, illetve hiába is tenné. Az egyház most örül, hogy megszabadult egy szigorúan vétőző hivataltól; már amikor az a hivatal vétőzött. Megtettem, ha olyan területi előadóhoz tartozott az adott ügy, aki a főpapok ellenében is érvényt tudott juttatni a műemlékes szempontoknak, és a tervtanácsnak is megfelelően tálalta azokat.

Régebben az sem volt divat, hogy nekiszabadulunk egy kastélynak, és azt csinálunk vele, amit akarunk. Bár a közelmúltban befejezett helyreállítások azért jók; példaként említhetem a dégi kastélyt.¹³⁸ Ugyanakkor vannak véleményes fejlesztések is. Nemrég

¹³³ Az előzményekhez ld.: Móga Sándor: Regéc várrom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 48–58. Az évtizedek óta alapvetően konzerváló igényű beavatkozásokat követően, 2020–2021-ben Kosdi Attila tervei szerint sor került a keleti (reneszánsz) palotaszárny kiépítésére: <https://epiteszforum.hu/egykenyes-egyensulyban-a-regeci-var-keleti-palotaszarny-rekonstrukcioja> (letöltés ideje: 2023. november 6.).

¹³⁴ A vár rekonstrukciója 2016 nyarára készült el: <https://epiteszforum.hu/elo-tortenelem-a-fuzeri-fellegvar-rekonstrukcioja> (letöltés ideje: 2023. november 5.). Vö.: Simon Zoltán: A füzéri vár helyreállításai. *Európai műemlékvédelmi tendenciák különös tekintettel a Kárpát-medencére. Nemzetközi tudományos konferencia I-II. Fehérvárcsurgó, 2017/2018.* Szerk. Raffay Endre, Tüskés Anna. Pécs-Fehérvárcsurgó, 2019. 177–197.

¹³⁵ Az előzményekhez és a rekonstrukciós tervhez ld.: <https://epiteszforum.hu/devolucio-hogyan-tortenhet-meg-mindez-a-diosgyori-varral> (letöltés ideje: 2023. november 5.).

¹³⁶ A felújítás 2021-ben vette kezdetét: <https://epiteszforum.hu/kivul-belul-megujul-a-belapathalvai-ciszterci-apatsag-septemberben-kezdodik-a-munka> (letöltés ideje: 2023. november 4.). Ld. még: Bakó Zsuzsanna – Kovács Gergely: „Lehet-e egy szószéken a Szentlélek holló?”. Interjú Bíró László restaurátorral. *Enigma*, 29. 2022. (2023). No. 113. 89.

¹³⁷ Ld.: 22. jegyzet.

¹³⁸ A kastély felújítása 2021 tavaszára készült el: <https://epiteszforum.hu/elkeszult-a-degi-festetics-kastely-felujitasa> (letöltés ideje: 2023. november 5.).

megjelent nálam Virág Zsolt,¹³⁹ a Nemzeti Kastély-és Várprogram vezetője két munkatársa kíséretében. Pályáztak, és mit ad Isten, tízmillió forintot nyertek arra, hogy Pásztón a romkert mellett lévő klasszicista iskolaépületben – amiben eddig a Csohány Kálmán Galéria volt – bemutassák egy középkori mezőváros életét. Mondták, hogy természetesen hivatkoznak majd a kutatásaimra, de legyek szíves, lektoráljam a kiállítás forgatókönyvét. A terv szerint többek között egy egész termet szerettek volna berendezni mindenféle manapság divatos kutyával, hogy bemutassák a sörfőzést, mint Pásztó mezővárosának fő iparágát, miközben erre egyáltalán semmiféle adat nincs. Pásztón nem volt nagy divatja a sörfőzésnek, hiszen a település a középkorban a mátraaljai borvidékhez tartozott, és abból élt, attól lett mezőváros, hogy keresztülhaladt rajta az a borút, ami Budáról indult, és felment egészen Lengyelországba. Az a rengeteg borospince pedig, amit a főutcában megtaláltam, azért épült, mert ott tárolták a bort. Rengeteg okleveles adat van a szőlőtermesztésre, szóval érdemesebb lenne ezt bemutatni. Remélem, megfogadják, amiket írtam. Alapjában véve nem lenne rossz, ha kiállítás formájában reprezentálnák egy középkori mezőváros életét, csak azt úgy kell megcsinálni, hogy történetileg is rendben legyen.

Őket biztos, hogy el fogják fogadni mint műemlékeseket, mert Pásztón az emberek már be vannak oltva. Nagyon sok helyen emlékeznek még ránk, és ha most Juanék elmennek valahova dolgozni, ott is biztos, hogy pozitívan ítéli meg a közvélemény a szakmánkat. Ugyanakkor komoly nehézséget jelent, hogy sokan imádják a füzéri várat és az ahhoz hasonló kiépítéseket, mert az ilyen mindig valamiféle látványt nyújt, és több, mint egy rom. Holott egy töredékeiben fennmaradt épületet is helyre lehet úgy állítani, hogy az hiteles legyen, és mutasson is valamit kívülről. Az épületbelső és a berendezések tekintetében ugyanez a probléma. Manapság szinte futószalagon gyártják a „gótikus” bútorokat. Van egy általános típus, és sajnos a kollégák is egyre inkább támogatják ezt az eljárást, Buzás Gergely¹⁴⁰ például a nagyvázsonyi várat is telerakta újragyártott berendezési tárgyakkal. Biztos, hogy az általa rendezett kiállítás szakmailag kifogástalan, csak mostanra egyfajta divattá vált sematikus „gótikus” bútorokkal berendezni a várainkat.

Összességében elég szomorú vagyok a műemlékvédelem jelenlegi helyzetét illetően, és nagyon várom, hogy legyen végre újra egy központi intézmény egy ütőképes csapattal. Az ICOMOS-nak sajnos korlátozottak a lehetőségei. Nincs mögötte olyan hatalom, ami által érdemben is beleszólhatna a dolgok alakulásába. Ez az egyetlen szervezet, amelyik kiabálhat, de nem tudom, meghallgatják-e. Én sajnos már nem fogom megérni, de biztos vagyok benne, hogy egyszer a helyére kerül majd ez a terület.

¹³⁹ Virág Zsolt (1977–), jogász, művészettörténész. 2003 óta a Magyar Kastélyprogram Kht. (2008-tól Magyar Kastélyprogram Nonprofit Kft.) ügyvezető igazgatója, valamint a Magyar Kastélyok és Kúriák Egyesületének alelnöke. 2016–2022: a Miniszterelnökség Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram végrehajtásáért felelős miniszteri biztos.

¹⁴⁰ Buzás Gergely (1965–), régész, művészettörténész. Az MNM Mátyás Király Múzeumának igazgatója. Közreműködött a középkori magyarországi építészet számos kulcsemlékének régészeti feltárásában, valamint a műemléki rekonstrukció módszerének kidolgozásában és népszerűsítésében.

Hogy van az, hogy a szlovákoknál még mindig megvan a műemlékvédelem, és jó helyreállításokat csinálnak? Most már a felvidéki magyarok is felébredtek, és nekik is van egy ütőképes csapatuk. Orosz Örs¹⁴¹ vezetésével megtalálták például Ipolyságon a premontrei apátságot,¹⁴² amit a barokk magtárépületből bontottak ki. Ráadásul a felvidéki magyar műemlékek helyreállításai abszolút hitelesek, sokkal jobbak, mint a mieink. Én annak idején nagyon sok időt töltöttem együtt a szlovák műemlékekkel, főleg a kassaiakkal, mert Balega Sándor¹⁴³ az Újhely melletti Nagytoronyból származott. Azzal kezdődött a barátságunk, hogy elmesélte nekem, kisgyerekként, amikor még nem volt meg a határ, rengeteget fürdött a Rongyva-patakban, ami most „határfolyó” Magyarország és Szlovákia között Sátoraljaújhelynél, és nem értette, amikor egyszer csak már nem mehetett oda. Tökéletesen beszélt magyarul, és borzasztó sokat segített nekünk, rengeteg meghívást kaptunk tőlük. Kozák Évát meg engem is meghívtak egy-egy hétre, és megmutatták az éppen zajló helyreállításait. Állandó kapcsolatban voltunk, semmiféle nemzetiségi ellentét nem volt köztünk. Ez is jó volt a régi időkben. Most viszont nekik sincs kivel összejönniük.

FDE-KG: Köszönjük szépen!

¹⁴¹ Orosz Örs (1985–), szlovákiai magyar politikus, aktivista, politikai geográfus. A 2010-ben általa létrehozott Sine Metu Polgári Társulás Szlovákia pusztuló vagy elpusztult magyar emlékeinek felkutatásán és megmentésén dolgozik.

¹⁴² A feltárt kolostor helyreállítása 2022 októberében vette kezdetét: <https://ma7.sk/tajaink/megkezdodik-az-apolysagi-premontrei-kolostor-felujitasa> (letöltés ideje: 2023. november 4.).

¹⁴³ Alexander Balega (1935–2017), történész, műemlék-felügyelő. 1992–1995: a kassai regionális műemlékvédelmi hivatal igazgatója.